

BOLONYAI GÁBOR – GÁBOR SÁMUEL

BONFINI AUTOGRÁF GÖRÖG NYELVŰ IDÉZETEI A SYMPOSIONBAN*

Antonio Bonfini *Symposion* című dialógusa egyetlen kéziratban maradt ránk (OSZK Clmae 421). Ezt a kéziratot a szerző maga készítette és adta át Beatrix királynénak, Mátyás feleségének. Ugyanakkor ebben a példányban a *Symposion* több tucatnyi görög nyelvű idézete zavarba ejtő hibákkal jelenik meg. A cikk ebből a megfigyelésből kiindulva igyekszik feltárni egyrészt azt, hogy milyen okok eredményezhették a hibákat, másrészt azt is, hogy Bonfini ezeket az idézeteket milyen forrásokból vehette át. A források két csoportja érdemel kiemelt figyelmet: a Pindaros-idézetek, valamint a szerelemmel kapcsolatos idézetek sora. Az előbbiekkal kapcsolatban felmerül, hogy közülük lehet Bonfini ferrarai tanulmányaihoz, az utóbbiak esetében pedig könnyen adódik a Ficino Lakoma-kommentárjával való kapcsolat lehetősége – a cikk igyekszik mindkét kérdésben egyértelműen állást foglalni.

Kulcsszavak: Antonio Bonfini, görög irodalom reneszánsz recepciója, görögtanulás a reneszánszban, Corvina-könyvtár, Ficino *Lakoma-kommentárja*, Pindaros-recepció

Antonio Bonfini *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali* című műve egyetlen kéziratban maradt ránk (OSZK Clmae 421), abban a példányban, melyet a szerző személyesen készített és ajándékozott Beatrix királynénak. A szöveg autográf voltát két fontos közvetett bizonyíték igazolja. Az egyik egy Bonfini-leszármazott bejegyzése, aki az 5° lapra rajzolt – római feliratot utánzó – címlap fölé azt írta be, hogy „nagybátyánk, Bonfini saját keze” (*manus Bonfinis nostri propria avunculi*). A másik – ennél is erősebb – bizonyítékot Kulcsár Péter tárta föl, amikor felfedezett egy biztosan Bonfinitól származó kéziratlapot (az OSZK Clmae 444 előzéklapját), mely egyértelműen ugyanolyan írásképet mutat, mint a *Symposion* egyetlen ránk maradt példányának szövege (1. ábra).¹

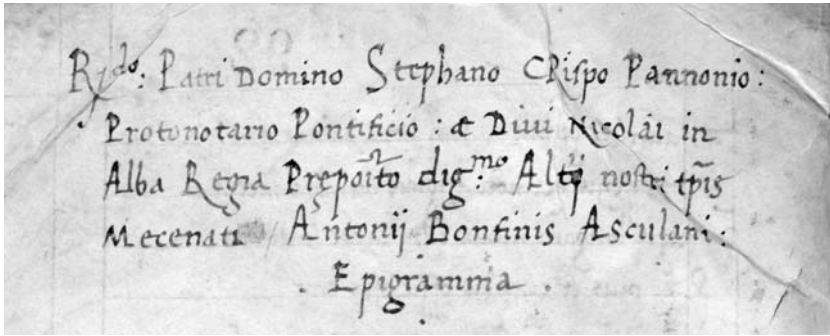
A kézirat a díszkódexek számos ismertetőjegyével rendelkezik: anyaga pergamen; a kezdőlapot miniatúrák díszítik (melyek a királynét, a Hermelin-rend emblémáját és jelmondatát, valamint az Aragon-család címerét ábrázolják);² az egyes könyvek iniciáléval kezdődnek;³ a szöveg egyenletességét vonalazás segíti; az idézett szerzők neveit vö-

* A tanulmány a K 112283 számú OTKA-projekt keretében készült.

¹ Lásd *Kulcsár P.*: Bonfini kéziratok. MKSz 111 (1995) 231 skk.

² Lásd *Gyulai É.*: Hunyadi Mátyás emblémái a 16–17. századi emblémáskönyvekben. *Publicationes Universitatis Miskolcensis* 14 (2009) 42–44.

³ A rajzolás iránti érdeklődésének másutt is vannak nyomai: valószínűleg ő tervezte János scriptor nemesi címerét is, aki Bonfini fő művének, a *Decades*nek, valamint a Héródianos-fordításának magas színvonalú másolásáért kapott nemesi rangot, s az is elképzelhető, hogy a saját nemesi címerének is maga találta ki az ábráját, lásd *Tóth I.*: *Analecta Bonfiniana*. Budapest 1929. 6 és 13. A címerek ugyanakkor csak leírásokban maradtak ránk, a tényleges kivitelezéssel kapcsolatban nincsenek adataink.

1. ábra. Bonfini autográf lejegyzésű epigrammájának az ajánlása (OSZK Clmae 444, előzéklap)

rös színű bejegyzések emelik ki a margón; a megjegyzésre méltó gondolatokra *manicula* vagy a Cñ rövidítés (σημειώσει, *nota bene*) hívja föl a figyelmet.

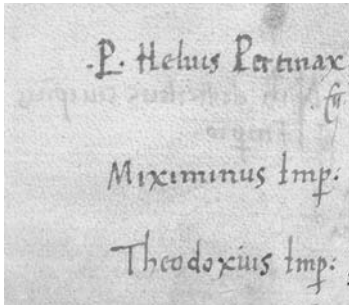
A kódex kivitelezése ugyanakkor meglehetősen alacsony színvonalú: írója, úgy tűnik, eleve nem volt képes a betűk szép és egyenletes megformálására, hiányzik kezéből a lendület, s a szöveg előrehaladtával még a kódex elején alkalmazott betűformáktól is egyre erőteljesebben eltér. Bár vannak jellegzetes vonásai, nincs igazi „kiírt” írása, melyet mindvégig tartani tudna, így a szöveg a gondos elővonalazás ellenére sem nyújt egységes és rendezett összképet. Az írott szövegnél is kevesebb hozzáértésről árulkodnak a miniatúrák, amelyekben nem csak az emberi és állati alakok, de a növényi díszítőelemek is feltűnően kezdetleges vonalvezetéssel vannak megrajzolva (2., 3., 4. és 5. ábra).

A kódexnek ezek a jellemzői nem mondanak ellent Bonfini szerzőségének, sőt jól megférnek vele: azt mutatják, hogy a kódex írója nem volt hivatásos másoló. Elgondolkodtató viszont a kódexben szereplő görög idézetek állapota. Ezek ugyanis olyan komoly hibákkal vannak tele, amelyeket a szerző által írt szövegtől semmiképp sem várnánk. Apró István elsősorban emiatt vont a kétségbe, hogy a kódexet maga Bonfini írta volna,⁴ és álláspontjával később Csapodi Csaba⁵ is azonosult.

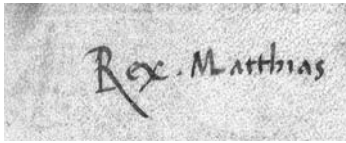
Mivel azonban a másoló személye Kulcsár Péter felfedezésének köszönhetően egyértelműen tisztázottnak tekinthető, a görög idézetek kérdését érdemes közelebbről is megvizsgálni. Jelen tanulmányban épp erre vállalkozunk.

⁴ *Certum habemus non Bonfinem codicem descripsisse, sed librarium, in codice enim permulta menda, maximam partem correcte inveniuntur, textus Graecus autem, plerumque quod ad accentus attinet, tam mendosus est, ut Bonfinis magister linguae Graecae tam mendose describere non potuerit.* Elírások a latin szövegben is előfordulnak, de azok többnyire ki vannak javítva, „a görög szöveg azonban annyira romlott, főleg ami a hangsúlyjeleket illeti, hogy lehetetlen, hogy azt Bonfini, a görög nyelv tanára írta volna”. *A. Bonfini: Symposium de virginitate et coniugali pudicitia. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum.* Ed. S. Apró. Budapest 1943. xiv.

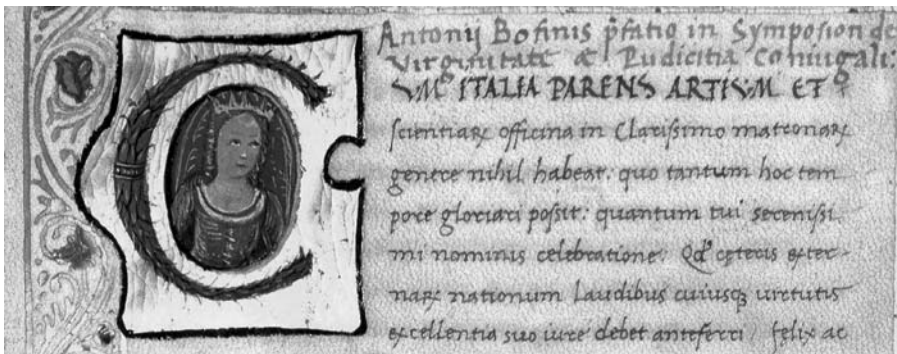
⁵ *Csapodi Cs.: The Corvinian Library.* Budapest 1973. 166.

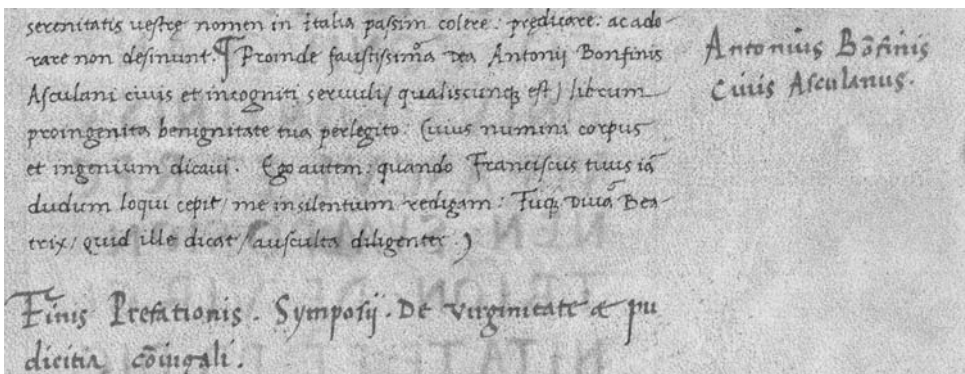
2. ábra. Személynevek a Symposion-kódex lapszélén (OSZK Clmae 421, 27v), a főszövegnél valamivel gondosabb humanista antikva írással. Jellegzetes betűformák: P (főleg a kezdő függőleges vonás jobbra hosszan elnyúló lába), m, n, h, a

3. ábra. A beszélő neve a Symposion-kódex lapszélén (OSZK Clmae 421, 4v). Jellegzetes betűk: R, M, h, a

4. ábra. A Symposium-kódex kezdőlapjának felső részlete (OSZK Clmae 421, 1r). Jellegzetes betűk: A, V, P, g, a.

5. ábra. A főszöveg félkurzív írása, szembeszökő egyenetlenségekkel (OSZK Clmae 421, 5r)

1.1. Nyelvi és másolási hibák

Kiindulásul érdemes a leggyakoribb hibatípust választanunk: a mellékjelek, különösen az ékezetek használatát. Bonfini szövegében az ékezetek gyakran nemcsak hogy rossz helyre kerülnek (például τραπέζαν [158^v] τράπεζαν helyett), hanem olykor az alapvető görög hangsúlyozási szabályoknak ellentmondó formák is megjelennek (például ὀρούσσειν [32^v], ἀντάλλαγμα [78^r], ἴδολ’ [164^r], γνώθι [28^v], τίμιαί [58^v]). S míg az előbbi hiba lehet a figyelmetlenség vagy egyes szavak nem ismeretének következménye is, az utóbbi – még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a latin nyelvű reneszánsz kódexek és nyomtatványok görög szövegei általában sok hibát tartalmaznak – az ékezési szabályok ismeretének alapvető hiányosságaira mutat.

Majdnem ilyen gyakran fordulnak elő helyesírási hibák is. Jó részük a korabeli, úgörgögös kiejtésből, illetve annak hiperkorrekciójából eredeztethető (ράυδω [32r] ράβδω helyett, ὁμόνια [63^v] ὁμόνοια helyett, τελευθῆ [102^v] τελευτή helyett, σκυάν [167^r] σκιάν helyett, εἶδολ’ [167^r] εἶδωλ’ helyett), de feltűnően sok a betűformák hasonlósága miatt bekövetkező betűtévesztés is (például a minuszcula ν és ρ, ι és τ vagy a majuszcula Α és Λ között, lásd alább). A betűtévesztés különösen akkor zavarba ejtő, amikor egy-egy ismert szóban találunk hibát, például 1, 446-ban (32^r) és 3, 959-ben (164^v). Az előbbi esetben Bonfini az *Odysseia* 10, 237 sorát idézi úgy, hogy az alapszókinszbe tartozó αὐτάρ (azonban) kötőszóban ρ betű helyett ν-t ír (6. ábra). (Itt és a továbbiakban is a szögletes zárójelben álló változatok, ha egyéb megjegyzés nem tartozik hozzájuk, a modern szövekiadások szerinti helyes olvasatot mutatják.)

αὐτὰν ἐπει δῶκετε [helyesen: αὐτὰρ ἐπει δῶκέ τε]⁶ [...] *id est postquam Circe propinavit.*

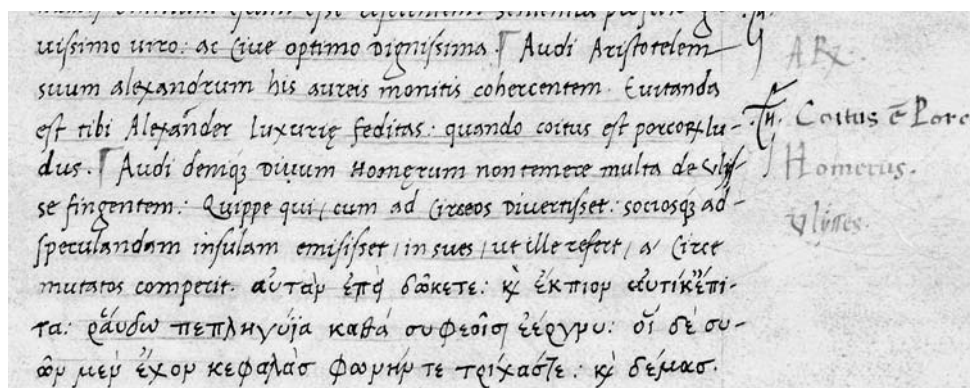
A másik esetben egy Pindaros-idézet τινεσ (valakik, bárkik) szavában szerepel ν helyett ρ:

ἄπονον ἔλαβον χάμμα τινεσ [helyesen: τινεσ] παῦροι (164^v), *id est pauci sine labore gaudium ineunt.*

Látható, hogy Bonfini mindkét esetben a legelemibb szókinszhez tartozó szóban követ el hibát; ráadásul ugyanazoknak a betűknek a felcserélése különböző szöveggörnyezetben azt mutatja, hogy nem egyszéri elírásról van szó.

Hasonlóan elemi hiba, és szintén az átmásolt szöveg meg nem értéséről tanúskodik, amikor az egyébként egyértelmű szóhatárokkal tagolt szövegben az egyes szavak rosszul vannak elválasztva, és ettől értelmetlen betűcsoportok vagy a kontextusba nem illeszkedő szavak, szóalakok keletkeznek. Egy Epikurostól vett idézetben például ἠδονῶν (a gyönyör jelentésű *hédoné* szó többes szám birtokos esete) helyett ἠ δόνων

⁶ A τε partikulát valószínűleg simulószó-jellege miatt írta az előző szóhoz Bonfini.

6. ábra. Hom. Odysseia 10.237–240 = Bonf. Symp. 1.446 (OSZK Clmae 421, 32r)

áll (137^v), amely tagolásban az első szó a nőnemű határozott névelő egyes szám alanyesete, a második viszont nem értelmezhető létező görög szóalakként. Egy másik esetben (92^v) Bonfini egy igekötőt választ el a hozzá tartozó igétől, és ezáltal névutóvá alakítja: εὐδαιμονίας περί ἐστιν áll εὐδαιμονίας περίεστιν helyett. Érdekes, hogy ezen a szöveg helyen a görögben igekötőként és előljárószóként/névutóként is létező περί szó hangsúlya is az utóbbi funkciónak felel meg, „előrevonja” a hangsúlyát, ami csak abban az esetben indokolt, ha névutóként az előtte álló εὐδαιμονίας főnévhez kapcsolódik. Az idézett szöveg ugyanakkor így tagolva értelmetlen, és a Bonfini szövegében található latin fordítás (*inest faelicitatis*) sem követi a görög szöveg elváltozását.

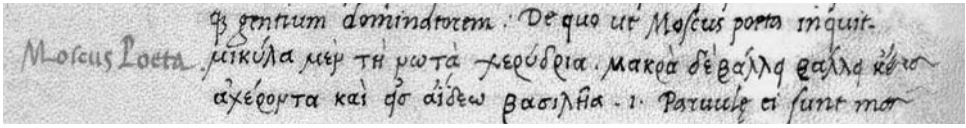
A görög szövegek állapota összességében azt mutatja, hogy írójuk alapszinten tudott ugyan görögül, ismerte a betűket, a betűkombinációkat, és volt fogalma az ékezetek fajtáiról és használatáról is, de nyelvtudása (mind nyelvtani, mind lexikai szempontból) erőteljesen hiányos volt.

Ehhez képest feltűnő, hogy a görög szövegek hibái a latin fordításra jellemzően nincsenek hatással: a latin változat mintha egy olyan eredetit fordítana, amelyik még nem tartalmazza a hibákat. A következő pontban ezt a jelenséget fogjuk körüljárni, néhány további példa kapcsán kifejezetten a latin és a görög szöveg viszonyára kérdezve rá.

1.2. Az idézetek latin fordításai

A *Symposion* egyik helyén egy Moschos-idézet szerepel (Mosch. 1, 13–14 = *Symp.* 1, 244, lásd a 7. ábrát). A görög szöveg a fent bemutatottakhoz hasonló hibát mutat: rossz a betűk csoportosítása, amittől a szöveg teljesen értelmetlenné válik.

μικύλα μὲν τῆ νωτὰ χερύδρια [μικκύλα μὲν τήνω τὰ χερύδρια] *parvulae ei sunt maniculae.*

7. ábra. Moschos 1.13–14 = Bonf. Symp. 244 (OSZK Clmae 421, 18v)

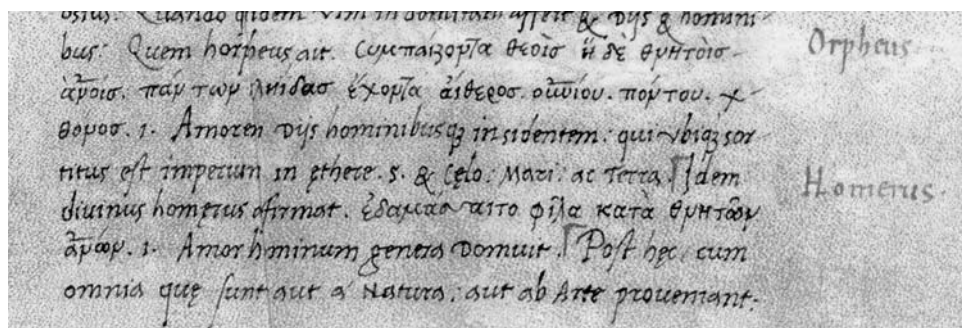
Bonfini rosszul tagolja a szavakat (τὴ μωτὰ χερύδρια): a ritka (dór) τήνω névmási alakot kettévágja egy névelőszerű – de valójában nem létező – alakra (τῆ), illetve egy olyan szótagra (νω), amely a rákövetkező névelővel (τὰ) összevonva a „hát” jelentésű ὠτον szóhoz hasonló, de ebben az összefüggésben még így is értelmezhetetlen szót alkot. A téves tagolást ebben az esetben minden bizonnyal az alulírt ióta hiánya és a ritka dór alak is elősegítette (vagyis a τήνω τὰ helyett τήνω τὰ szerepelhetett a mintapéldányban, amelyről így nehezebben lehetett felismerni, hogy a mutató névmás dativusa, nem pedig az ióta nélkül írandó ὠτον valamilyen névelős alakja).

A latin fordítás (*parvulae ei sunt manicae*, „picik a kezecskéi”) ezzel szemben pontosan adja vissza a görög eredetit: sem a τῆ, sem a μωτὰ alaknak nem felel meg semmi a latinban, az eredeti τήνω névmást viszont pontosan adja vissza a latin *is, ea, id* mutató névmás megfelelő alakja (*ei*), és a szokatlan μικύλα alakot (a μικρός melléknév kicsinyítő képzős dór alakját) is pontosan fordítja a morfológiailag is neki megfelelő latin *parvulae*. Az elemeiben félreértelmezett, egészében pedig értelmetlenné vált görög szöveg mellett tehát az eredeti kifogástalan megértéséről tanúskodó latin fordítás áll.

Egy homérosi himnuszról idézett részletnél (Hom. *Ven.* 3 = Bonf. *Symp.* 1, 135 [11^r]) ugyanezt tapasztaljuk (8. ábra):

ἔδαμάσσαιτο φῖλα [ἔδαμάσσαιτο φῖλα] κατὰ θνητῶν [καταθνητῶν] ἀνθρώπων, *id est, Amor hominum genera domuit.*

Ha szóról szóra összevetjük a latin fordítást a görög eredetivel, akkor a következőket figyelhetjük meg: 1) A latinban szereplő „Amor” tulajdonnév, a mondat alanya, a görög idézetben nem szerepel, vagyis értelemszerű kiegészítés, amely ahhoz kell, hogy a latinra fordított idézet az idéző szövegbe értelmesen illeszkedjen. Ezzel kapcsolatban az is figyelemreméltó, hogy bár a fordítás az Amor (Erós) szót használja, az eredeti himnusz nem hozzá, hanem Aphroditéhoz (Venushoz) szól. A fordítás így kisebb csúsztatást tartalmaz, az így kapott fordítás pedig jól illeszkedik az idézet *Symposion*-beli kontextusába (lásd lentebb, 188. o.). Az Amor szó beszúrása tehát arról tanúskodik, hogy a) az idéző legalábbis hozzávetőleg tisztában volt az idézett kifejezés tágabb kontextusával, b) fontosnak tartotta, hogy a latin szöveg értelmes legyen, és minél pontosabban illeszkedjen a szövegbe, c) viszont a görög szöveg hasonló kiegészítését már nem végezte el (ha csak a görög kifejezés szerepelne, akkor nem lenne egyértelmű, hogy a mondatnak

8. ábra. Orph. Hymn. 58, valamint Hom. Ven. 3 = Bonf. Symp. 1.134–5 (OSZK Clmae 421, 11r)

ki az alanya).⁷ 2) A *domuit* („leigázta”) igealak, a mondat állítmánya, nyilvánvalóan az *ἐδαμάσσαιτο* görög alakot fordítja (pontosan), nem pedig a kéziratban szereplő nyelvileg hibás, optativusi személyragot tartalmazó *ἐδαμάσσαιτο* változatot. 3) A *genera* szó, a mondat tárgy, a *φῦλα* szó görög fordítása, vagyis a görögben (véltetően a korabeli kiejtés miatt) *φῦλα*-vá torzult alak a latin fordítást nem befolyásolja. 4) Végül a *hominum* szóalak, amely a latinban a *genera* birtokos jelzője, a görög *ἀνθρώπων* fordítása. De a Bonfini által a kódexbe írt görög szövegben ez az alak nem a „faj/nem” (a latinra *generá*-val fordított *φῦλα*) birtokos jelzője. Nála ugyanis a jobb értelmet adó és a mai szövegkiadások által helyesnek tartott *καταθνητῶν ἀνθρώπων* („a halandó embereknek”) szerkezet helyett a – bizonyos kódexekben tényleg megtalálható, tehát nem feltétlenül Bonfini hibájából a szövegbe került – *κατὰ θνητῶν ἀνθρώπων* változat áll. Ebben a tagolásban viszont a *θνητῶν ἀνθρώπων* szerkezet nem közvetlenül a „fajok/nemek” (*φῦλα*) főnév birtokos jelzője (ahogy Bonfini latin fordításában), hanem a *κατὰ* előljárószóhoz tartozik. És bár a görög szöveg szintaktikailag talán így is értelmezhető, a sor értelme ebben az olvasatban homályos (szó szerint: „fajokat igazott le a halandó emberek ellenében”).

Az eddigieket összegezve: az idézetek egy részénél az az érdekes ellentmondás figyelhető meg, hogy a szinte érthetlenségig romlott görög szöveget egy viszonylag pontos és jó latin fordítás kíséri. Erről a jó fordításról nehéz elképzelni, hogy az értelmetlen szavakat is tartalmazó görög szöveg alapján készült, ezért biztosra vehető, hogy aki az idézeteket latinra fordította (akár Bonfini, akár az ő forrása), olyan változattól dolgozott, amely nem tartalmazta a szóban forgó szövegromlásokat.

Azt a lehetőséget tehát, hogy Bonfini az általa mellékelte latin fordításokat a *Symposion* kéziratában olvasható rövidke, hibás görög idézetek alapján készítette volna, ki kell zárunk. Emellett az idézetek alapvetően adekvát *Symposion*-beli felhasználása és

⁷ Ugyanilyen kiegészítés figyelhető meg az orphikus *Aphrodité-himnusz*ből idézett soroknál (11^a): a görög második személyű személyes névmás helyett a latin fordítás az „alma Venus” kifejezést használja – ezzel egyértelművé téve, hogy a kiragadott szövegrészlet beszélője kihez szól; a görög idézet viszont nem módosul.

esetenként az eredeti kontextushoz igazítása alapján elmondható, hogy Bonfininek akár eredetiben, akár latin fordításban, de bizonytalannal rendelkezésére állt a szövegek (valamennyivel) tágabb kontextusa is. Továbbá: mivel a *Symposion*-beli szövegek írója láthatólag nem tudott teljesen eligazodni az általa bemásolt szövegeken, joggal feltételezhetjük, hogy a hibák, vagy legalábbis azoknak egy része a szövegnek a díszkéziratba való bemásolásakor keletkezett, és a forrásszövegben még nem volt meg. (Ellenkező esetben, ha egy hibás forrásszöveget másolt volna be egy görögül jól tudó másoló, akkor talán az eredetitől eltérő, de könnyebben értelmezhető eredmény lenne várható.)

Ez a kép azonban tovább árnyalható. Tanulságos először is egy olyan eset, amikor Bonfini egy görög vessersort kétszer, de különböző terjedelemben idéz. Mindkétszer hibásan, de az eredetinek megfelelő, ráadásul nem teljesen azonos latin fordításokkal (1, 399 [28^v], 3, 66 [102^v]):

*quem iure Orpheus πανιγενεθλάν [*παντογένεθλον] appellavit, id est omnium rerum creatorem,*
 illetve
 πανιγενεθλά [παντογένεθλε] Ζεὺς [Ζεῦ] ἀρχὴ πάντων πάντων τε τελευθῆ [τελευτή],
id est omnia generans omniumque rerum principium est et finis;

A hapax *παντογένεθλος melléknév az egyik orphikus himnuszban szerepel, vocativusban (Orph. *Hymn.* 15, 7). Bonfini viszont a vocativusban álló szó helyett egy-egy nehezen értelmezhető nominativusi és accusativusi alakot hoz. A πανιγενεθλά alakot mint hímnemű, alanyesetű melléknevet használja (talán a νεφεληγερέτα és ehhez hasonló epikus, alanyesetű szavak analógiájára, de a παντογένεθλε alakból nem levezethető, sőt ezzel össze nem egyeztethető módon). A második esetben ráadásul azt is megfigyelhetjük, hogy az eredetileg Zeushoz szóló, vocativusos megszólítást (παντογένεθλε Ζεῦ) tartalmazó sort átalakítja egyes szám harmadik személyű kijelentéssé. Ezt a változtatást nyilvánvalóan a *Symposion*-beli szövegkörnyezet indokolja, ahol Mátyás éppen Isten hatalmát, mindenhatóságát ecseteli hosszasan, különböző szerzőkre hivatkozva. Itt tehát a kontextus nemcsak a latin fordítást idomítja magához, mint egyes fenti példákban, hanem az eredeti görög szöveget is – a latin szöveg pedig még explicitebbé teszi ezt a változtatást az *est* létige által.

A kétszer is rosszul idézett szó arra mutat, hogy Bonfininak volt egy olyan forrásdokumentuma, amelyből mindkét alkalommal idézett, és amely már maga is a hibás alakot tartalmazta. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a latin fordítás ennek ellenére megint csak mindkét esetben kifogástalan. Az első helyen az *omnium rerum creatorem* szerkezet, a másodikon az *omnia generans* adja vissza a görög szó jelentését. Mindkét fordítás híven tükrözi a görög összetett szó két tagját, a πᾶς, πᾶσα, πᾶν [minden] melléknevet és a γεννάω [nemzeni, létrehozni] igét.

Vagyis a) a két szöveghely közös hibája egy, a közös forrásdokumentumban meglévő hibára utal, b) a görög szó esetének és az egész sor modusának a megváltoztatása arra, hogy a *Symposion*-ban szereplő két szöveg nem egy az egyben követi a forrásdoku-

mentumot, c) a helyes latin fordítás legalábbis valószínűsíti, hogy a forrásdokumentumban a szó latin megfelelője is ott volt, amely még a hibátlan görög szóalakot tükrözte, végül d) a fordítások különbözősége azt a lehetőséget támasztja alá, hogy a szövegben szereplő két latin fordítás ebben a formában Bonfini saját munkái, melyek azonban vélhetően nemcsak a görög szöveg alapján, hanem a forrásdokumentumban lévő magyarázatok vagy latin fordítás segítségével készültek.

Figyelemreméltó még két olyan eset, ahol a latin szöveggel is van valamilyen probléma. Az egyikben, egy Pindaros-gnóma esetében (*Ol.* 8, 53 = *Symp.* 1, 523 [37^v]) a görög szöveg csupán a már bemutatottakhoz hasonló hibákat (rossz ékezés, betűkihagyás) tartalmaz, a latin fordítással viszont alapvető probléma van:

τέρπων [τερπὼν] δ' ἐν ἀνθρώποις ἴσον ἔσσειται [ἔσσειται] οὐδέν, *id est dulce est in hominibus nihil fore equale.*

A görög mondat alanya az οὐδέν névmás, összetett állítmánya pedig τερπὼν [Bonfininél hibásan τέρπων] ἔσσειται szintagma, melynek melléknévi részéhez szorosan kapcsolódik az adverbiálisan használt ἴσον melléknév. A sor értelme tehát: „semmi sem lesz egyformán örömteli az emberek körében”, azaz „semmit sem fognak egyforma lelkesedéssel fogadni az emberek”. A Bonfini által közölt latin fordításban azonban a jelen idejű *dulce est* szintagma az állítmány, amely a τέρπων [τερπὼν] δ' fordítása (amelyhez egy egyes szám harmadik személyű létingét elvben valóban oda lehetne érteni). Ettől az állítmánytól egy infinitivusos (acc. cum inf.) szerkezet (*nihil fore equale*) függ, így lesz a mondat értelme nála: „Örömteli dolog, hogy az emberek között semmi nem marad majd egyforma.” A latin infinitivusos szerkezet azonban nem felel meg az ἴσον ἔσσειται [ἔσσειται] οὐδέν görög szintagmának, hiszen az ἔσσειται (nála ἔσσειται) nem infinitivus, hanem egyes szám harmadik személyű ragozott igealak (költői/epikus forma a prózában használatos ἔσται helyett). Ebben az esetben tehát, nagyon úgy tűnik, a görög szöveget a latin fordító félrefordítja, és fordítása könnyen magyarázható azzal, ha feltételezzük, hogy az ἔσσειται alakot összekeverte az ἔσσειθαι futurum infinitivussal.⁸

A közölt latin szöveg a görög idézet hibás fordításának tűnik, melyet olyasvalaki készített, aki nem értette meg rendesen az eredetit. Az így félrefordított latin szöveg ugyanakkor jól illeszkedik a *Symposion* szövegösszefüggésébe, ahol Galeotto éppen arról beszél, hogy az emberek körében sokféle szokás létezik, melyeket nem a természet örök rendje határoz meg, hanem maguk az emberek, akiknek Isten teremtményei közül egyedülként adatott meg a szabad akarat képessége. Az eredeti görög mondattal ellentétben, amely azt hangsúlyozza, hogy ki-ki másnak örül, és ezért semmi sem lehet egyszerre mindenkinek kedvére, a félrefordított latin változat épp ezt a sokféleséget, az állandó változás tényét nevezi örömtelinek.

⁸ Muraközy Gyula – a görög és latin szöveg közti eltérést említetlenül hagyva – csak a Bonfini-féle latin fordítást fordítja: „Az a nagyszerű, hogy az emberekben semmi sem válik egyformává” (*A. Bonfini: Beszélgetés a szüzességről és a házáslet tisztaságáról. Fordította és jegyzetekkel ellátta Muraközy Gy. Budapest 1985*).

A másik eset megint csak azért érdekes, mert a latin szöveg erősen eltér a görögtől – ráadásul megint csak az új kontextus „javára”. Galeotto szerelmet éltető beszédében olvassuk (*Symp.* 1, 134, lásd a 8. ábrát):

...quem *Horpheus ait* συμπαίζοντα θεοῖς [θεοῖς] ἦεοῖ [ἦδὲ] θνητοῖς [θνητοῖς] ἀνθρώποις, πάντων κληῖδας ἔχοντα, αἰθέρος οὐρανόου, πόντου, χθονός, *id est Amorem diis hominibusque insidentem, qui ubique sortitus est imperium, in aethere scilicet et caelo, mari ac terra.*

Az orphikus Erós-himnusz (*Orph. Hymn.* 58) görögül idézett soraiban a más esetekben már megfigyelt tipikus hibákat (ékezési hibák, rossz elválasztás) találjuk. A latin fordítás pedig ezúttal is, noha kissé nagyvonalú, de korrekt – lenne, ha nem szerepelne benne a meglepő és a megfelelő görög συμπαίζοντα alak fordításaként aligha felfogható *insidentem* igenév. (A görög *sympaizó* alapjelentése „játszik vele, kigúnyol”, a latin *insideo* igéé ezzel szemben „rátelepül, birtokba vesz”).⁹ Az *insidentem* alak annyira nem illik a fordításba, hogy akár arra is gondolhatnánk, hogy szövegromlással a συμπαίζοντα-nak jobban megfelelő *irridentem* alakból (a kinevet jelentésű *irrideo* igéből) keletkezett – vagyis egyszerű másolási hibáról van szó. Ebben az esetben a latin szöveg egy kifogástalan latin fordítás romlott verziója lenne. A másolói hiba ellen szól azonban egyrészt a) az, hogy az *insideo* ige vonzata dativus (ahogy a Bonfini-féle szövegben szerepel), az *irrideo* igéé viszont accusativus, tehát a hibával együtt a két hozzátartozó főnévi alaknak is változnia kellett volna; másrészt b) az is, hogy a *Symposion*-beli kontextusba csak az itt olvasható, sajátos latin fordítás illeszkedik zökkenőmentesen, a görög szöveg sokkal kevésbé. Galeotto ugyanis épp azt ecseteli, hogy a (testi) szerelemnek mekkora hatalma van a világban, és ennek a tézisnek az alátámasztására idézi először az orphikus *Aphrodité-himnuszt* (*Symp.* 1, 130), utána az orphikus *Erós-himnuszt* (amelynek a fordításáról épp szó van), végül a homéroszi *Aphrodité-himnuszt* (1, 135, erről lásd fent). Az utóbbi két idézet a felvezetés szerint azt igazolja, hogy a szerelemnél (*amor*) nincs hatalmasabb (*imperiosius*), mert vad erővel ruházza fel az embereket és az isteneket (*vim indomitam affert et diis et hominibus*). Ez a megfogalmazás pedig lényegében az orphikus himnusz-ból idézett sor *Symposion*-beli latin fordításának szabad parafrázisa. Nagyon úgy tűnik tehát, hogy a latin fordítás hibája nem esetlegesen keletkezett, hanem azt a folyamatot tükrözi, ahogy a görög idézetet Bonfini beilleszti a *Symposion* adott részébe.

2. Az idézetek forrásai

Ahhoz, hogy Bonfini görög idézeteiről és ezek latin fordításáról többet is megtudjunk, először az idézetek lehetséges forrásait kell számba vennünk, és föl kell vetnünk a kérdést, hogy vajon milyen módon és milyen mértékben hozhatók kapcsolatba Bonfini által közölt latin fordítások más korabeli fordításokkal.

⁹ Muraközy az *insideo* ige rugalmas értelmezésével hidalta át a problémát: „leigáztad a világot”.

Az ugyanis, hogy Bonfini a *Symposion*ban felhasználta görög művek latin fordításait, egyértelmű: jól látható, ahogy hosszabb vagy rövidebb szakaszokat vesz át az aristotelési *Metafizika* névtelen középkori fordításából (például *Symp.* 1, 129), Hérodotos Lorenzo Valla-féle fordításából (például *Symp.* 1, 117; 1, 160), Eusebios *Praeparatio Evangelicájának* Georgius Trapezuntius-féle fordításából (például *Symp.* 1, 113; 3, 54), Ficino Hermés Trismegistos-fordításából (például *Symp.* 3, 44–46; 3, 68; 3, 90–96),¹⁰ Guarino Strabón-fordításából (például *Symp.* 3, 455) – és a sort lehetne folytatni. Ugyanakkor az is feltűnő, hogy ezeket a latinra fordított műveket Bonfini görögül nem, csak latin fordításban idézi – azokban az esetekben viszont, amikor valamely görög műre görögül is hivatkozik, fordítása jellemzően nem hasonlít az ismert latin fordításokra. Ez alapján megfogalmazható az a hipotézis, hogy Bonfini a görög szerzők szövegeit annak megfelelően használta fel, hogy milyen nyelven voltak meg neki: amelyik idézet latinul volt kéznél, azt csak latinul idézte, amelyik görögül, azt görögül – pontosabban görögül is. A görögül idézett szerzőkhöz ugyanis minden esetben latin fordítást is ad, amely tehát vagy a görög szöveggel együtt a rendelkezésére álló latin fordításból származhat, vagy a saját munkája. Ez alapján szoros összefüggés kell legyen aközött, hogy Bonfini egy adott görög idézetet honnan ismert, és hogy annak fordítását hogyan készítette el. Érdeemes tehát először is áttekinteni, hogy milyen jellegű idézetekről van szó – hiszen ez egyúttal azt is meghatározza, hogy Bonfini honnan ismerhette őket.

Ha a szövegválasztás és a szövegekhez való hozzájutás különféle módjait átfogóan tekintjük át, akkor azt látjuk, hogy az idézetek többsége olyan iskolai auktoroktól származik, akik a bizánci hagyományokkal összhangban a korabeli nyelvoktatásnak is a bázisát jelentették. Összesen tizennégy idézetről jelenthető ki nagy valószínűséggel (további kettőről pedig kicsit óvatosabban), hogy a korabeli tananyag része volt, és Bonfini ennek keretei között találkozhatott vele.

i) Öt idézet származik Pindarostól, öt különböző Olympiai ódából. Négy idézet Sophokléstól (*Oedipus Tyrannus* 614–615, *Aias* 554–556, 293 és 125–126), kettő pedig Euripidéstől (*Phoenissae* 965 és *Orestes* 1155–1157) – mégpedig a két tragédiaíró „triászából”, vagyis az iskolákban olvasott hármas válogatásából. Két idézet forrása az *Odysseia* (10, 237–241 és 10, 305–307), egyé pedig a Pythagorasnak tulajdonított *Carmen aureum* (9–13).¹¹ A két nem teljesen biztosan iskolai eredetű idézet a homérosi *Aphrodité-himnusz*ból (*Ven.* 3) és Moschos idilljéből (1, 13–14) származik – e két mű

¹⁰ Lásd V. Rees: Ad vitam felicitatemque: Marsilio Ficino to His Friends in Hungary. *Budapest Review of Books* 8 (1998) 72.

¹¹ Ez a mű nem volt a bizánci iskolai kánon része, de a XV. században nagy népszerűsége tett szert az oktatásban is, lásd P. Botley: Learning Greek in Western Europe 1396–1529. *Transactions of the American Philosophical Society* 100/2 (2010) 77 skk.

ugyanis nem tartozott a szűkebb kánonba, csak a homérosi eposzok,¹² illetve a theokritosi idillek egyfajta kiegészítéseként olvasták.¹³

ii) A második legnagyobb csoportot az iskolában nem olvasott, de a korban népszerűnek számító művek vagy műrészletek alkotják. Ezek közül is kiemelkednek az Erós-ról és Aphroditéről szóló idézetek: Orph. *Hymn.* 4, 55 (= *Symp.* 1, 130), Orph. *Hymn.* 58 (Erós) 3, 4–5 (= *Symp.* 1, 134), Hom. *Hymn. in Ven.* 3 (= *Symp.* 1, 135), Mosch. 1, 13–4 (= *Symp.* 1, 244),¹⁴ Orph. *Hymn.* 15, 7 (= *Symp.* 1, 399 és 3, 66), Orph. *Arg.* 419–428. (= *Symp.* 3, 88). Ezekkel kapcsolatban felmerül, hogy tematikus gyűjtés eredményei lehetnek. Minthogy Ficinóról tudjuk, hogy szisztematikusan kereste és gyűjtötte a görög költők szerelemre vonatkozó gondolatait (jórészt a platóni *Lakoma*-kommentár előkészületi munkálataiként),¹⁵ magától adódik a kérdés, hogy milyen kapcsolatban vannak ezek az idézetek a Ficino *Lakoma*-kommentárjában olvasható szemelvényekkel. A korban sokat idézett művek csoportjába sorolható még egy további orphikus himnusz, két nevezetes Platón-töredék, valamint egy Dionysius Areopagita-részlet: Orph. *Hymn.* 62, 1–7 (2, 208), Plat. *Defin.* 411 d8–e5 (2, 210), Dionysius Aeropag. *Ep.* 8, 1, 1–3, 8–9 (2, 442), Plat. *Resp.* 360 a 4–5 (2, 217).

iii) A harmadik csoportot azok a latin nyelvű művekben olvasható idézetek alkotják, melyeket Bonfini egyértelműen (vagy nagy valószínűséggel) innen, azaz másodkézből idéz. Összesen hat hosszabb és öt rövidebb idézet sorolható ide: Arist. *Probl.* 949 b37 – 950 a12 = Macr. *Sat.* 2, 8, 11–13 (*Symp.* 1, 652–653), Plat. *Defin.* 411 c7–8 = talán Macr. *Comm.* 14 (*Symp.* 2, 210), Gen. 32, 33 = Hieron. *adv. Iovin.* I, 19 (*Symp.* 3, 537), Epikuros, *Sent.* 3 = Gellius, *Noct. Att.* 2, 9 (*Symp.* 3, 549), *Oracula Sibyllae* = valószínűleg Lact. *Div. inst.* 4, 18 (*Symp.* 3, 832), Hippokratés = Gell. *Noct. Att.* 19, 2 vagy Macr. *Sat.* 2, 8 (*Symp.* 3, 938), Epiktétos *frg. 10* = Gell. *Noct. Att.* 17, 19 (*Symp.* 3, 938), valamint olyan, több szerzőnél is előforduló, ezért azonosíthatatlan forrású görög szavak vagy kifejezések, mint például az ἀνήρ (*Symp.* 1, 394), ἄχρηστος (*Symp.* 1, 396), γῶθι σαυτόν (*Symp.* 1, 397) vagy μικρός κόσμος (*Symp.* 3, 409).

iv) A negyedik csoport a legszűkebb: ide Bonfini saját fordításaiból vett két idézet tartozik: Héródianos 4.2.1 (= *Symp.* 2.512) és Hermogenés (Aphthonius), *Progymn.* 3.44 (= *Symp.* 2.601), melyek a görög hivatkozások számának gyarapítása mellett nyilvánva-

¹² A himnuszok bizánci utóéletéről lásd C. *Simelidis*: On the Homeric Hymns in Byzantium. In: The Reception of Homeric Hymns. Ed. A. Faulkner – A. Schwab – A. Vergados. Oxford 2016. 243 skk., XV. századi itáliai recepciójukról lásd O. *Thomas*: Homeric and/or Hymns. In: Faulkner – Schwab – Vergados: i. m. (12. jegyz.) 277 skk.

¹³ C. A. V. *Scopelliti*: La fortuna umanistica del primo epillio di Mosco: tra funzione pedagogica e diletto letterario. In: Cantieri dell'italianistica. Ricerca, didattica e organizzazione agli inizi del XXI secolo. Atti del XVIII congresso dell'ADI – Associazione degli Italianisti (Padova, 10–13 settembre 2014), a cura di G. *Baldassarri* – V. *Di Iasio* – G. *Ferroni* – E. *Pietrobon*. Roma 2016. 1 skk.

¹⁴ A homérosi himnuszok és Moschos idillje értelemszerűen mindkét csoportba besorolhatók: az iskolai tananyagba és a szerelmi témakörbe is tartoznak. Az orphikus művek korabeli olvasásáról és Ficino-féle fordításairól lásd *Botley*: i. m. (11. jegyz.) 110 sk.

¹⁵ R. *Di Dio*: 'Selecta colligere': Marsilio Ficino and Renaissance Reading Practices. *History of European Ideas* 42 (2016) 595 skk.

lőan azt a célt is szolgálják, hogy a szerző fordítói tevékenységéről kedvező kép alakuljon ki leendő támogatóiban.

Joggal feltételezzük, hogy az iskolai szerzőktől származó művekkel Bonfini görögül találkozott – és talán a felsorolt „népszerű művek” esetében is ez a helyzet. A *Corpus Hermeticumot* ugyanis, noha Hermes Trismegistos Orpheus mellett a korszak másik legnépszerűbb szerzője, Bonfini csak Ficino fordításában idézi. Ez a példa arra mutat, hogy a görögül is idézett szerzőkkel feltehetően nem fordításban találkozott, hanem olyan forrásszövegben, ahol csak a görög vagy a latin és a görög szöveg is együtt szerepelt – és ezért idézte őket görögül is. (Ugyanezt erősíti majd meg a „másodkézből átvett” művek csoportjának vizsgálata – lásd lent.)

A továbbiakban tehát ezeket a csoportokat vesszük sorra, mégpedig úgy, hogy először (2.1.) az iskolai auktorok csoportján belül a korban legkevésbé elterjedt, a Bonfini által görögül idézett szerzők közt viszont éppen hogy az első helyen lévő Pindaros-idézetek fordítását hasonlítjuk össze más ismert korabeli fordításokkal, utána (2.2.) a szerelemmel kapcsolatos idézeteket és Ficino hasonló témájú idézeteit vetjük össze egyrészt a görög idézetek terjedelme, másrészt fordítása szempontjából, végül (2.3.) azt mutatjuk be, hogy a másodkézből származó idézetek csoportján belül a gelliusi-macrobiosi eredetű idézetek pontosan honnan és hogyan kerültek át Bonfini szövegébe, és fordításuk hogyan készülhetett.

2.1. A Pindaros-idézetek

Pindarost viszonylag kevesen olvastak ebben az időszakban, Bonfini művében viszont ő a görögül legtöbbször idézett szerző.¹⁶ Összesen ötször idéz egy-egy gnómát tőle, s bár valamennyi az Olympiai ódákból való, mindegyikük más darabból (idézésük sorrendjében: 13, 47–49; 8, 53; 5, 15; 6, 9–11 és 10, 22). Bonfini nyelvtudásának ismeretében¹⁷ ez a preferencia mindenképp meglepő, és logikusan veti föl azt a kérdést, hogyan ismerkedhetett meg Bonfini Pindarossal. A kérdéssel már csak azért is foglalkoznunk kell, mert a szakirodalomban egy téves és félreérthető információ terjedt el Bonfini pályájának korai szakaszával kapcsolatban.

Ami Pindaros reneszánsz recepcióját illeti: noha az *Olympiai ódák* szerepeltek Moschopoulos XIV. századi klasszikus görög költészeti antológiájában, a XV. században az általánosabb érdeklődés néhány elszórt jelen túl mindössze két görög tanárról tudjuk biztosan, hogy Pindarost olvasott diákjaival.¹⁸ Mindkét kurzus nyomán szüle-

¹⁶ A latinul legtöbbször idézett görög szerző Platón, akit 28-szor idéz nevének feltüntetésével.

¹⁷ A kérdéshez a *Symposion* görög szövegeinek fenti jellemzése mellett ld. még *Bolonyai G.*: Philostratosz szofistái Bonfini fordításában. In: *Oratoris officium. Tanulmányok a 70 éves Adamik Tamás tiszteletére.* Szerk. Déri B. Budapest 2008. 41–52, valamint *Bolonyai G.*: Bonfini Héródianosz-fordításáról. *MKSz* 128 (2012) 190–211.

¹⁸ *F. Tissoni*: Pindarus, *Le Olimpiche di Pindaro nella scuola di Gaza a Ferrara.* Messina 2009. 48 skk. és *Botley*: i. m. (21. jegyz.) 108.

tett egy-egy fordítás.¹⁹ Előbb gázai Theodóros tartott előadásokat az olympiai ódák-ról Ferrarában 1446 és 1449 között,²⁰ majd Andronikos Kallistos Bolognában 1463 és 1466 között. Theodóros magyarázatait, valamint a hozzájuk készített és szóban elhangzó nyersfordításait két tanítványa: Ludovico Carbone és Ludovico Casella jegyezte le; a jegyzetfüzetet egy ma Padovában őrzött kézirat elején (Bibl. del Seminario Vescovile 692) azonosította be Tissoni.²¹ Kallistos előadásairól ennél közvetettebb információnk van: egyik tanítványa, Bartolomeo Fonzio évekkel később az órán hallottak alapján saját maga fordította le az olympiai ódákat. A töredékesen ránk maradt fordítást (négy ívfüzet közül az ódák 7, 69 és 10, 22 közötti részeit tartalmazó harmadik sesternio elveszett) Vincenzo Fera fedezte föl egy firenzei kéziratban (Magl. VII, 1025).²²

Érdemes tehát összevetni a Bonfininél olvasható fordításokat a fenti két verzióval. Első pillantásra látható, hogy ezek Fonzio fordításával nem hozhatók kapcsolatba. Theodóros munkafordításaival viszont valamivel szorosabb rokonságot mutatnak, és emiatt joggal vetődhet fel annak lehetősége, hogy Bonfini – közvetve vagy közvetlenül – ismerte és felhasználta gázai Theodóros élőszóban előadott és/vagy tanítványai által lejegyzett fordításait, azaz vagy vele, vagy egyik tanítványával olvasott Pindarost. Az egyik szöveghelyen (*Ol.* 5, 15 = *Symp.* 1, 642) szó szerint megegyezik egymással a két fordítás, míg Fonzióé eltér tőlük:

Bonfini, <i>Symp.</i> 1, 642	Gaza–Carbone (155 Tissoni)	Fonzio
<i>ut Pindarus inquit, αἰεὶ δ' ἄμφ' ἄρεταῖσι πόνοσ,</i> ²³ <i>semper circa virtutes labor est.</i>	<i>Semper autem circa virtutes labor</i> ²⁴ <i>[idest propter causa virtutum]</i>	Semper vero pro virtutibus labor <inpena- suaque consumitur ad opus periculo coopertum> ²⁵

Az egyezésből azonban kockázatos volna biztos következtetést levonnunk, mert annak más oka is lehet. Egyfelől ennél a görög mondatnál a lehetséges latin megfelelők száma erősen korlátozott, hiszen igazi alternatívák csak az ἄμφι prepozícióval kapcsolatban képzelhetők el a latinban (Fonzio a köznyelvibb *pro* megoldást választja), a másik három görög szó esetében elég kézenfekvő, mely latin szavakkal adhatók vissza. Másfelől a két fordítónak általában is hasonló a fordítási technikája. Ahogy ez a többi példából is kiténik majd, mindketten alapvetően szó szerinti szövegre törekednek, a lexikai megfele-

¹⁹ V. Fera: La prima traduzione umanistica delle Olimpiche di Pindaro. In: *Filologia umanistica*. Per Gianvito Resta. I. vol. Eds V. Fera – G. Ferraiù. Padova 1997. 693 skk., F. Tissoni: Pindarus. Catalogus Translationum. vol. 10. 33 skk. (http://catalogustranslationum.org/PDFs/volume10/v10_pindarus.pdf) és Tissoni: i. m. (28. jegyz.) 14–18.

²⁰ Tissoni: i. m. (28. jegyz.) 23 és 48.

²¹ Tissoni: i. m. (28. jegyz.) 14.

²² V. Fera: i. m. (29. jegyz.) 691 skk.

²³ A kéziratban (46r): αἰεὶ δὲ ἄμφ' αἰ' ἄρεταῖσι πόνοσ.

²⁴ A szögletes zárójel a sorok közötti jegyzeteket jelöli Tissoni kiadásában.

²⁵ A hegyes zárójelben lévő szavak egy másik szintagmát fordítanak.

lés elve szerint. Fonzio szintén alapvetően hasonló technikával fordít, de gyakrabban részesíti előnyben a latinos fordulatokat a görög frázis megőrzésével szemben.

A fenti egyezést tehát semmiképp sem szabad túlértékelnünk: ugyanahhoz a megoldáshoz egymástól függetlenül is eljuthattak. Ezt a magyarázatot erősíti, ha az időben következő fordítással is összevetjük őket: Joannes Lonicerus először 1528-ban publikált munkájával, mely szintén lexikai pontosságra törekszik, még a prepozíciók esetében is. Az ő megoldása majdnem teljesen megegyezik Bonfini és Theodóros fordításával: *Circa virtutes <et> labor <et sumptus perpetuo depugnans>*.²⁶

Ettől a megoldástól többé-kevésbé eltérnek azok a később született fordítások, amelyek jóval nagyobb hangsúlyt fektetnek a célnyelvi fordulatok alkalmazására. Így például Philipp Melanchton először 1558-ban közzétett fordítása, aki Lonicerus fordításának tökéletesítését tűzte ki célul: *Semper autem in virtute labor <et sumptus pugnant>*, vagy még inkább Aemilius Portusé 1598-ból: *Semper autem per virtutibus parandus labor*.

Hasonló tanulsággal szolgál egy másik hely is, az *Ol.* 6, 9–11: ἀκίνδουνοι δ' ἀρεταί / οὔτε παρ' ἀνδράσιν οὔτ' ἐν ναυσὶ κοίλαις / τίμιαι.²⁷ Bonfini és Theodóros fordítása ezúttal nem teljesen egyezik meg egymással, de egy kifejezés esetében feltűnően hasonló megoldást alkalmaznak: a „sem az emberek között, sem az öblös hajókon” fordulatot mindketten a *terra marique* értelmező fordítással adják vissza:²⁸

Bonfini, <i>Symp.</i> 2,137	Gaza–Carbone (158–159 Tissoni)	Fonzio
virtutes, quae periculis carent, neque terra neque mari honorem ferunt ²⁹	Sine periculis [idest tute] vero virtutes neque apud homines neque in navibus concavis [idest in terra et mari] honorabiles, idest honoratae scilicet sunt	Absque periculo vero virtutes neque apud viros neque in navibus concavis honorabiles

Különbséget jelent viszont, hogy míg Theodóros csak magyarázatként, másodlagos fordításként fűzi hozzá a bevett latin fordulatot az elsődlegeshez, Bonfini kizárólag e mellett az egyszerűsítő, prózai megoldás mellett dönt a görög eredeti szokatlanságát érzékeltető, szó szerinti fordítás helyett. Theodóros elsődleges fordítása Fonzióéhoz áll közel, aki ezúttal megtartotta a latinul furcsán ható görög kifejezést. Mindenesetre Bonfini és Theodóros fordításának összetartozását ez a szöveghely sem bizonyítja, legfeljebb felveti ennek lehetőségét.

²⁶ A hegyes zárójelben lévő szavak egy másik szintagmát fordítanak.

²⁷ A kéziratban (58ⁿ): ἀκίνδουνοι δὲ ἀρεταί οὔτε παρὰ ἀνδράσιν οὐδ' ἐν ναυσὶ κοίλαις τίμιαι.

²⁸ Diane Arnsón Svarlien fordításában: „*neither among men nor in hollow ships*” (Odes. Pindar. Trans. Ed. D. A. Svarlien. The Perseus Project. Yale 1990).

²⁹ Muraközy Gyula ezúttal is a latin verziót fordítja: „Azok az erények, amelyek nem járnak veszéllyel, sem a földön, sem a tengeren nem szereznek megbecsülést.”

A későbbi fordításokkal való összevetés pedig ezúttal is inkább a függetlenség feltételezését erősíti. Lonicerus ugyanis ezúttal is nagyon hasonló megoldással él, mint Bonfini, illetve másodlagosan Theodóros: *Virtus, periculorum expers, neque terra neque mari preciosa est*. S minthogy Lonicerus elődeitől szinte biztosan függetlenül dolgozott (hiszen egyikük sem publikálta művét), döntése azt mutatja, ugyanarra a megoldásra ki-ki saját maga, a többiektől függetlenül is rájöhett. A Bonfini–Theodóros kapcsolat szempontjából nincs jelentősége, hogy a másik két fordító inkább a szokatlanság megőrzését választotta a könnyen érthetőség helyett: *Virtus autem neque apud viros, neque ignavis sine periculo est* (Philippus Melanchton). *Periculorum autem expertes virtutes neque apud homines neque in navibus cavis pretiose sunt* (Aemilius Portus).

A további három Pindaros-idézet szintén ehhez hasonló képet mutat: bizonyos latin megfelelők megegyeznek Theodóros és Bonfini fordításában, de ezek az egyezések nem utalnak feltétlenül mélyebb összefüggésre.

Az *Ol.* 13, 47–49 (ἔπεται δ' ἐν ἐκάστῳ / μέτρον. νοῆσαι δὲ καιρὸς ἄριστος)³⁰ fordításánál, a μέτρον megfelelője közös (*mensura*), Fonizio és a másik három fordító megoldásával (*modus*) szemben (bár utóbbit másodlagosan Theodóros fordítása is tartalmazza):

Bonfini, <i>Symp.</i> 1, 505	Gaza–Carbone (218 Tissoni)	Fonzio
<i>in quaque re mensura convenit, ad quam quidem noscendam tempus est optimum.</i>	<i>Sequitur autem in quolibet mensura [idest modus]; intelligere vero tempestas [tempus] optima.</i>	<i>sequitur autem ad unumquodque modus, intellegere autem modum opportunitas optima est</i>

In qualibet re modus est, quem intelligere est optima opportunitas (Joannes Lonicerus).

Qualibet autem in re modus est, quem nosse optimum est (Philippus Melanchton).

Consentaneus est autem in quaeque re modus, cognoscere vero hunc modum, opportunitas est optima (Aemilius Portus).

Az *Ol.* 10, 22 (ἄπονον δ' ἔλαβον χάρμα παῦροι τινες)³¹ öt szavából négy (*pauci sine labore gaudium*) megegyezik ugyan Bonfini, Theodóros és Fonizio fordításában is, de ezek megint elég jellegtelen szavak, melyek másoknál is kézenfekvő módon előfordulnak. Bonfini legegényibb megoldásának (ἔλαβον – *ineunt*) viszont nincs előzménye vagy párhuzama Theodórosnál (ahogy a többieknél sincs):

³⁰ A kéziratban (36'): ἔπεται δὲν ἐκάστῳ μέτρον. νοῆσαι δὲ καιρὸς ἄριστος.

³¹ A kéziratban (164'): ἄπονον ἔλαβον χάρμα τινες παῦροι.

Bonfini, <i>Symp.</i> 3, 959	Gaza–Carbone (205 Tissoni)	Fonzio
pauci sine labore gaudium ineunt. ³²	Sine labore vero acceperunt [assecuti sunt] gaudium [laetitia[m] idest victoriam et caetera bona] pauci quidam	Sine labore vero acceperunt gaudium pauci quidam

Labore vacantem laetitiam, vitae lucem, ante omnia opera pauci quidam adsecuti sunt (Joannes Lonicerus).

Pauci vero adipiscuntur gloriam, quae est vitae lumen, sine labore (Philippus Melanchton).

Laborum expers acceperunt gaudium pauci aliqui (Aemilius Portus).

Az utolsó idézetnél (τερπνὸν δ' ἐν ἀνθρώποις ἴσον ἔσεται οὐδέν,³³ *Ol.* 8, 53 = *Symp.* 1, 523) nem az egyes latin megfelelők azonossága köti össze némiképp Bonfini és Theodóros fordításait, hanem az eredeti görög szerkezet megtartása (leszámítva, hogy Bonfini infinitivusnak néz egy jövő idejű igealakot, lásd fentebb, 187. o.). A másik három fordító az elegánsabb latin megfogalmazás érdekében erőteljesen átalakítja a mondatot.³⁴

Bonfini, <i>Symp.</i> 1, 523	Gaza–Carbone (186 Tissoni)
<i>dulce est in hominibus nihil fore equale.</i>	Suave autem in hominibus aequaliter [pariter] erit nihil

Idem vero non aequae delectat omnes (Joannes Lonicerus).

Idem vero non delectat omnes (Philippus Melanchton).

Voluptas autem inter homines par erit nulla (Aemilius Portus).

A fentiek alapján eddig nem tűnt megalapozottnak az a feltételezés, miszerint Bonfini esetleg gázai Theodóros révén ismerkedett meg Pindarossal 1446 és 1449 között. Ennek realitását ugyanakkor növelheti némiképp az az életrajzi adat, miszerint az 1427-ben³⁵ született Bonfini Ferrarában tanult (Firenze és Padova mellett), vagy (mások

³² Elképzelhető, hogy másolási hibáról van szó, és a szintaktikailag nehezen értelmezhető ineunt helyett eredetileg inveniunt állt.

³³ A kéziratban (37°): τέρπον δ' ἐν ἀνθρώποις ἴσον ἔσεται οὐδέν.

³⁴ Fonzio fordítása ezen a szöveghelyen nem maradt ránk.

³⁵ Bonfini születési időpontja Mazzuchelli 1762-es irodalomtörténeti lexikonában jelenik meg először, aki még kezében tarthatta azt az *Epitomét*, amelyet Bonfini egyik tanítványa, Quinto da Quintodecimo készített Bonfini *Historia Asculana* című helytörténeti munkája alapján (Gli scrittori di Italia. Brescia 1762. 1621). Quinto *Epitoméjára* hivatkozva közli azt is, hogy Bonfini 1502-ben halt meg, 75 éves korában. Az *Epitome* csakúgy, mint maga a *Historia Asculana*, később elveszett, lásd *Tóth*: i. m. (3. jegyz.) 6. A szakirodalomban elterjedt egy másik adat is, miszerint Bonfini 1434-ben született volna. Ennek forrását Kemény József tette közzé (Bonfinius élete, és munkáiról. Új Magyar Múzeum IV. folyam, Első kötet. Pest 1854. 250 sk), Pray György *Annalese* IV. könyvének bevezetőjének egy részletét idézve, mely maga is egy idézet, és pedig Marcus Gymnicustól. Gymnicus e szerint azt közli, hogy Bonfini 1503-ban, 69 éves korában halt meg gutaütésben. 2009-ben Szentmártoni Szabó Géza fedezte fel, hogy a Kemény József által közölt információ végső forrása

szerint) tanulmányai után tartózkodott huzamosabb ideig Ferrarában mint házitanító (Patrigone, Firenze és Padova mellett). A kérdés ennek kapcsán az, hogy mennyire tekinthető valószínűnek forrásaink alapján, hogy Bonfini Theodóros tanítványa volt, vagy legalább személyesen ismerte.

Nos, a magánoktatásra vonatkozó információ Fögel–Iványi–Juhász bevezetőjében jelenik meg először, melyet a *Decades* Teubner-féle kiadásához írtak: *filios familiarum divitum Patregnoni, Florentiae, Patavii et Ferrariae educabat et docebat*.³⁶ S minthogy a következő életrajzi adatként Bonfini 1456-ban kötött házasságát említik, az összefoglaló azt sugallja, hogy Bonfini az 1456 előtti vagy körüli években látott el házitanítói feladatokat a nevezett településeken (végleges tanári állást 1473-ban kap Ascoliban). A bevezető szerzői azonban mindössze egyetlen forrásra hivatkoznak a négy várossal kapcsolatban: Marco Antonio Sabellico tizenkét levelére, melyet fia neveltetése és görög tanulmányai miatt aggódva küldött Ferrarába Bonfininek, az ifjú házitanítójának.³⁷ Csakhogy mindez 1492-ben és 1493-ban történt, a Mátyás halála és az udvari történetírói megbízatás ulászlói megerősítése közötti időszakban, nem pedig a pályája kezdetén!

A bevezető állítása azonban általánosan elterjedt a szakirodalomban, így az idegen nyelven legfontosabb referenciának számító DBI-szócikk is átvette, melynek szerzője, Gerhard Rill reflektál is az időrend tisztázatlanságára: „*il Bonfini volse attività di precettore presso ricche famiglie di Patrignone, Firenze, Padova, Ferrara e Roma (ma la successione cronologica di questi soggiorni non è nota)*.”³⁸ Átveszi az adatot Kulcsár Péter is a *Decades* magyar fordításának bevezetőjében.³⁹ Nagyon valószínű az is, hogy a Bonfini tanulóéveire vonatkozó információ szintén a Fögel–Iványi–Juhász-féle bevezetőből származik, csak éppen annak további torzulásával. Először Gerézy Rabántól olvashatjuk a nagy hatású kézikönyv, *A magyar irodalom története* („a spenót”) 1. kötetében: „Egyetemi tanulmányait Firenzében, Padovában és Ferrarában végezte, majd szülővárosában, Ascoliban, később Recanatiban lett iskolamester.” Állításához nem kapcsolódik hivatkozás.⁴⁰

valójában nem létezik (az illetőnek ráadásul a keresztnéve sem Marcus, hanem Martinus), és hasonló hamis adatokat más műveiben rendszeresen gyártott az erdélyi gróf (Antonio Bonfini cenotáfiuma Óbudán. Napút [2009] 98–101). Ehhez annyit tehetünk még hozzá, hogy a hivatkozás már Pray hivatkozott helyén sem található meg.

³⁶ Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum Decades*. Ed. I. Fögel – B. Iványi – L. Juhász. Leipzig 1936. v. Lényegében ugyanez olvasható Apró István *Symposion*-kiadásához írt bevezetőjében is, i. m. (4. jegyz.) i: *Studiis Asculi apud famosum magistrum Henochum finitis Patregnoni, Florentiae, Patavii et Ferrariae filios familiarum divitum educabat*. A római alkalmazás később került a Bonfini-életrajzokba, az ezt igazoló forrást szintén nem sikerült megtalálnunk.

³⁷ I. m. (36. jegyz.), v. ahol Sabellico leveleinek első kiadására hivatkoznak: Opera M. A. Sabellici. Venezia 1500.

³⁸ Dizionario Biografico degli Italiani 12. köt. Trecciani, Milano 1971.

³⁹ A. Bonfini: A magyar történelem évtizedei. Ford. és az utószót írta Kulcsár P. Budapest 1995. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-tortenelem/ch48.html>

⁴⁰ A magyar irodalom története. Főszerk. Sőtér I. 1. köt. A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. Klaniczay T. Budapest 1964. 250.

Ha ezek után a ténylegesen meglévő forrásokhoz fordulunk, mindössze egyetlen adat áll rendelkezésünkre Bonfini tanulmányairól és 1473 előtti itáliai működéséről: Mazzuchelli közlése, aki Quinto *Epitoméjára* hivatkozva állítja, hogy Bonfini Enoch di Ascoli tanítványa volt.⁴¹ Hogy Fógel–Iványi–Juhász mire alapozták állításukat, miszerint az említett városokban Bonfini gazdag családnál tanított, az általuk feltüntetett szakirodalom alapján nem sikerült kiderítenünk.⁴²

Kitérőnk tanulsága így negatív eredményt hozott. Bonfini ferrarai tanulmányaira valójában nem rendelkezünk hiteles adattal, csak az ott-tartózkodására, viszont erre gázai Theodóros távozásánál (1449) évtizedekkel később került sor. Az életrajzi adatok alapján tehát nem feltételezhetjük, hogy Bonfini személyesen hallgathatta előadásait Ferrarában. Mivel Bonfini és a másik két humanista szövege között nem látunk nagymértékű egyezéseket, valószínű, hogy Pindaros-fordításai Theodórostól függetlenül készültek, a fordításaik közti időnkénti egyezések pedig inkább a lefordított mondatok viszonylagos egyszerűségével, valamint a szószerintiségre és könnyen érthetőségre törekvő fordítási elvekkel magyarázhatók, melyeket mindketten érvényesítettek. Ennek ellenére nagyon valószínű, hogy Bonfini az ódákat nem egyedül, saját szakállára olvasta, hanem tanulmányai részeként. Vélhetően ennek köszönhető, hogy az idézetek, a görög szöveg minden hibája ellenére, alapvetően adekvát módon illeszkednek a *Symposion*ba, és egyetlen kisebb pontatlanságot leszámítva a Pindaros-gnómák is eredeti értelmüknek megfelelően épülnek be a gondolatmenetbe.

Végül az összes iskolai eredetű idézettel kapcsolatban elmondható, hogy ezek jellemzően olyan önmagukban is megálló bölcsességek, sorok, amelyek nem kötődnek szorosan a *Symposion* központi mondanivalójához. Bár illenek *Symposion*-beli szövegek környezetükbe, de némi leleményességgel (talán épp a két utolsó kivételével) szinte bármilyen témájú műbe bekerülhettek volna. Egyik sem nélkülözhetetlen eleme a gondolatmenetnek, igazi funkciójuk inkább az, hogy bizonyítsák a lakoma résztvevői, illetve ezen keresztül a szerző, Bonfini görög műveltségét. Emellett Bonfini az idézetekkel azt a képességét is csillogtathatta, hogy ha kell, vissza tud nyúlni akár az eredeti és legrégebbi forrásokig is.

⁴¹ *Mazzuchelli*: i. m. (35. jegyz.) 1621.

⁴² A következő hivatkozott tanulmányokat néztük át: *D. G. Moller*: Disputatio circularis de Ant. Bonfinio. Altdorf 1698; *G. Schwarz*: Decadum Antonii Bonfinii editio nupera Posonio-Viennensis iusto pretio aestimata. Osnabrugii 1745; *K. G. Windisch*: Beyträge zur Lebensgeschichte des Markus Antonius Bonfinis. Ungarisches Magazin I (1781) 206 skk; *Kemény*: i. m. (35. jegyz.) 246 skk és 315 skk; *Helmár A.*: Bonfiniusnak mint történetírónak jellemzése és műve kütfőinek kimutatása és bírálati méltatása. Budapest 1876; *Zsilinszky M.*: Bonfinius Antal történetíró jellemzése. Századok 11 (1877) 510 skk; *Ábel J.*: Bonfini életrajzáról. EPhK 4 (1880) 288 skk; *G. Amadio*: La Patria di Antonio Bonfini. Montalto Marche 1928; *G. Amadio*: Desiderio Bonfini nel quadro storico della sua nobile famiglia. Montalto Marche 1928; *G. Amadio*: La vita e l'opera di Antonio Bonfini. Montalto Marche 1930.

2.2. Egymást átfedő idézetek a *Symposionban* és *Ficino Lakoma-kommentárjában*

Az idézetek második csoportjával kapcsolatban azt a kérdést tesszük föl, hogy milyen kapcsolat van Bonfini *Symposionja* és Ficino *Lakoma-kommentárja* között. Azokat az eseteket vizsgáljuk, amikor a szerelem fogalmának meghatározásához ugyanazokat a tekintélyes görög szerzőktől származó részleteket idézik a vágy és a szerelem mibenlétéről (Amorról/Erósról és Venusről/Aphroditéről). A kérdés öt olyan költői részletet érint, amelyet Ficino is és Bonfini is idéz.

Az öt szöveghely közül négy – a korban hitelesnek tartott – „Orpheus” műveiből származik, egy pedig Hésiodostól. Az első három Orpheus-részlet esetében nagyon hasonló az idézés menete: Ficino és Bonfini is előbb görögül közli a szövegeket, majd latin fordítást is mellékel hozzájuk. Az idézetek azonban sem a görög részben nem felelnek meg egymásnak pontosan, sem a latin fordításban. Bonfini hol rövidebben, hol bővebben idézi a görög szöveget, mint Ficino – ez a részleges átfedés eleve valószínűtlenné teszi, hogy az idézeteket Ficinótól vette volna át. Az eltérő latin fordítás pedig megerősíti ezt a feltételezést.

i) Orpheus *Aphrodité-himnuszának* eleje (55, 4–5)

Ficino, <i>Comm.</i> 5, 11 Amoris autem regnum ita in Veneris hymno: καὶ κρατέεις τρισῶν μοιρῶν, γενναῖς δὲ τὰ πάντα Tribus fatis imperas et generas omnia.	Bonf. <i>Symp.</i> 1, 130 Quare non inmerito divus Horpheus de Venere verba faciens, πάντα, inquit, ἐκ σέθεν ἐστίν, ὑπεζεύξω δὲ κόσμον καὶ κρατέεις τρισῶν μοιρῶν, id est, omnia ex te sunt , alma Venus, orbem subiugasti et tribus eius partibus imperas.	Orph. <i>Hymn.</i> 55, 4–6 πάντα γὰρ ἐκ σέθεν ἐστίν, ὑπεζεύξω δέ <τε> κόσμον καὶ κρατέεις τρισῶν μοιρῶν, γενναῖς δὲ τὰ πάντα, ὅσα τ' ἐν οὐρανῶι ἐστί καὶ ἐν γαίηι πολυκάρπωι
---	--	--

Ficino csak az 5. sort idézi görögül, de azt teljesen, míg Bonfini a 4. sort is, az 5-iknek viszont csak az első felét. A latin fordítások pedig épp a legfontosabb szónál (μοῖρα) térnek el egymástól. Érdeemes arra is figyelni, hogy Bonfini latin verziója láthatóan egyfajta nyersfordítás: mindenféle költői ambíció nélkül, a szószerintiség elve szerint készített prózai melléklet. Ha Bonfini Ficino idézeteit vette volna át, azt talán még meg lehetne érteni, hogy kikereste melléjük a görög eredetét is, azt viszont már nehéz volna megmagyarázni, miért fordította őket újra.

ii) Orpheus *Erós-himnuszának* eleje (58, 3–5)

Ficino, <i>Comm.</i> 3, 3 Hunc merito divus Orpheus apellavit. εὐπάλαμον, διφυῆ, πάντων κληῖδας ἔχοντα, Solertem, bigenium, omnium claves habentem.	Bonf. <i>Symp.</i> 1, 130 συμπαίζοντα θεοῖς ἤδὲ θνητοῖς ἀνθρώποις, πάντων κληῖδας ἔχοντα, αἰθέρος οὐρανοῦ, πόντου, χθονός, id est, Amorem diis hominibusque insidentem, qui ubique sortitus est imperium , in aethere scilicet et caelo, mari ac terra.	Orph. 58, 3–5 συμπαίζοντα θεοῖς ἤδὲ θνητοῖς ἀνθρώποις, εὐπάλαμον, διφυῆ, πάντων κληῖδας ἔχοντα, αἰθέρος οὐρανοῦ, πόντου, χθονός, ἤδ' ὅσα θνητοῖς
---	--	--

A helyzet ennél a szövegheleynél is hasonló: egyfelől a Bonfini által idézett görög sorok (3. sor + 4. sor második fele + 5. sor első fele) csak részben vannak átfedésben a Ficino által idézett szakasszal (4. sor), kicsit többet és kicsit kevesebbet is tartalmaznak nála. Másfelől a latin fordítások most is különböznek egymástól, sőt ezúttal határozottabban. Ficino szó szerint „kulcsnak” (*claves*) fordítja a κληῖδας kifejezést, míg Bonfini kiiktatja a metaforát, és a „kulcs” átvitt értelmét kifejező „hatalom” (*imperium*) szót használja.

iii) Az orphikus *Argonautika* theogoniájának eleje (419–428)

Ugyanilyen jellegű, de még komolyabb különbségek figyelhetők meg az orphikus *Argonautika*-részlet esetében is: Bonfini kilenc sorral hosszabban idézi a görög szöveget, a két latin fordítás pedig alig hasonlít egymásra. Szinte kizárható, hogy Bonfini szövegének bármi köze lenne Ficinóéhoz.

<p>Ficino, <i>Comm.</i> 1, 3 Orpheus in Argonautica, cum de rerum principiis coram Chirone heroibusque cantaret, Mercurii Trismegisti theologiam secutus, chaos ante mundum posuit, et ante Saturnum, Iovem ceterosque deos amorem in ipsius chaos sinu locavit his verbis: πρεσβύτατόν τε καὶ αὐτοτελῆ πολύμητιν Ἔρωτα <i>Antiquissimum, seipso perfectum, consultissimumque amorem</i></p>	<p>Bonf. <i>Symp.</i> 3, 88 saltem suo Orpheo credidissent in Argonautica ita philosophanti: Αὐτὰρ ἔγωγε μετ’ αὐτὸν ἑλὼν φόρμιγγι λιγεῖαν / ἐκ στόματος μελίγηρυν ἱεὺς ἀνέπεμπον αἰοιδῆν· / Πρῶτα μὲν ἀρχαίους χάεος μελανήφατον ὕμνον, / ὡς ἐπάμειψε φύσεις, ὡς τ’ οὐρανὸς ἑσπέρας ἦλθε / γῆς τ’ εὐρυστέρνου γένεσιν, πυθμένα τε θαλάσσης· / πρεσβύτατόν τε καὶ αὐτοτελῆ πολύμητιν Ἔρωτα, / ὅσσα τ’ ἔφρυσεν ἅπαντα, διέκριθεν δ’ ἄλλον ἀπ’ ἄλλου· / καὶ Κρόνον αἰνολέτην, ὡς τ’ ἐς Δία τερπικέρανον / ἦλυθεν ἄθανάτων μακάρων βασιλῆϊος ἀρχή et caetera, id est, at ego post ipsum Chironem sumpta sonora cythara ex ore suavem cantum emisi, imprimis primarii Chaeos obscurum hymnum, qualiter natura emersit et caelum in vespas vertitur, item amplae terrae generationem marisque profundum / vetustissimumque et perfectum Amorem multi consilii comptem et quaecunque fiebant, aliud ab alio secernebatur, et tempus omnia consumens et quomodo ad Iovem, qui fulminibus delectatur, immortalium beatorumque deorum principatus pervenit et imperium</p>
---	--

iv) Erős „keserédes” jelzője

Ficino a γλυκύπικρος jelzõt Orpheusnak tulajdonítja,⁴³ és a *dulce amarum* jelzõs szerkezettel adja vissza. Bonfini viszont forrásmegjelölés nélkül idézi, és *amara dulcedo*-nak fordítja:

Hunc [amorem] et Orpheus γλυκύπικρον, id est, dulce amarum nominat (Fic. *Comm.* 2, 8)

isthaec Veneris amara dulcedo (Bonf. *Symp.* 1, 557).

A fogalom értékelésében még nagyobb a különbség köztük. Ficinónál a szerelemnek ez a kettõssége pozitív értelmû: a fájdalom abból adódik, hogy a szerelmes „meghal”, azaz elveszti saját személyiségét, a gyönyörûség pedig abból, hogy halálát önként, azaz örömmel vállalja (merthogy az általa szeretett személyben létezik tovább). Ezzel szemben Bonfininál László püspök annak érzékeltetésére használja ezt a jelzõt Galeottóra, hogy Bucephala iránt érzett õrült szerelme, ez a „keserû gyönyörûség” minden szemlélõben csak nevetséget vált ki.⁴⁴

v) Hésiodos sorai Erósról (*Th.* 121–122)

Bonfini szövege ennél a szöveghelynél van a legtávolabb Ficinóétól. Ezúttal mindketten csak latinul idézik a szöveget, de míg Ficino egyszerű, szó szerinti fordítást ad (valószínűleg a sajátját), addig Bonfini egy meglehetősen szabad parafrázist, amely Arisztotelész *Metafizikájának* névtelen latin fordításából származik (amelyet Empedoklés és Pythagoras kapcsán is idéz).

Ficino, <i>Comm.</i> 1, 2 Quod Orpheus Hesiodusque significant, dicentes mortalium et immortalium mentes ab amore domari.	Bonf. <i>Symp.</i> 1, 129 Hesiodum poetam excellentissimum de primis rerum principiis divinitus locutum esse arbitror, cum primum omnium Chaos, deinde Terram et Amorem fuisse dixerit, quae quidem inmortalia esse asserit et in primis Amorem, cum in existentibus rebus causam inesse oporteat, quae res ipsas in generatione moveat congregetque.	Hes. <i>Th.</i> 121–122 ... πάντων τε θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων δάμναται ἐν στήθεσσι νόον καὶ ἐπίφρονα βουλήν.
---	---	---

⁴³ Az általunk ismert görög korpuszban először Sapphónál előfordul a jelző az *Orphicában* nem szerepel, ezért erősen kétséges, hogy valóban Orpheusnak tulajdonítható-e, ahogy ezt Ábel Jenő kiadása óta szokás (*E. Abel: Orphica.* Leipzig – Prag 1885. 311. tör. = 361. tör. Kern). Különösen annak fényében, hogy Ficinóval máskor is előfordul, hogy pontatlanul idéz a *Commentariusban*.

⁴⁴ Ennek az értelmezési különbségnek annyiban korlátozott a bizonyító ereje, hogy László püspök szavait elvben lehet a Ficino-féle értelmezés kifordításának is felfogni. Ennek azonban akkor lenne valódi létjogosultsága, ha efféle párbeszéd Ficino kommentárjával a megszólalásában másutt is kimutatható volna.

A szerelemről szóló idézetek tehát bizonyos nem Ficino közvetítésével kerültek be a *Symposion*-ba. Bonfini talán saját maga gyűjtötte őket (mint ahogy az Aristotelés-fordításból idézett Hésiodos-sorok esetében ez szinte bizonyosra vehető), de az is elképzelhető, hogy egy hasonló témájú műben együtt találta őket.

2.3. Görög idézetek latin szerzők műveiből

A harmadik csoportban nagy arányban találhatók Gelliusnál és/vagy Macrobiusnál szereplő idézetek.⁴⁵ Ezek közül három Gelliusnál és Macrobiusnál is megtalálható, egy pedig csak Gelliusnál.

Az első „közös” szöveghely egy Epikuros-idézet. Ha a *Symposion* szövegét egy hasonló korból származó Gellius-kiadással vetjük össze,⁴⁶ akkor azt látjuk, hogy az idézet ottani latin fordítása megegyezik a Bonfininél olvasható fordítással.

Bonf. <i>Symp.</i> 3, 549	Gell. <i>Noct. Att.</i> II, 9 (1477)
ὄρος τοῦ μεγέθους [μεγέθους] τῶν ἡ δόνων [ἡδονῶν] ἢ πάντος [παντός] τοῦ ἀλγοῦντος ὑπεξαίρεσις, id est definitio magnitudinis voluptatum est omnis doloris sublatio.	ὄρος τοῦ μεγέθους τῶν ἡδονῶν. ἢ παντός τοῦ ἀλγοῦντος ὑπεξαίρεσις. id est definitio magnitudinis voluptatum: omnis doloris sublatio.

Ugyanezt a latin fordítást más Gellius-kiadások is hozzák: ez feltehetően gázai Theodóros fordítása, amelyet az első, 1469-es Gellius-kiadáshoz készített,⁴⁷ és a későbbi kiadások innen örökölték (az általunk fellelt korai Macrobius-kiadásokban ugyanakkor ugyanez a görög idézet [*Sat.* 6, 15] latin fordítás nélkül szerepel). A Theodóros-féle latin fordítás szóról szóra megfelel a görögnek, de jóval nehezebben érthető: Epikuros-nál ugyanis a *horos* szó ezúttal nem annyira „meghatározás” (*definitio*), mint inkább „határ” értelemben áll: „a gyönyörök nagyságának maximuma: a minden fájdalomtól való megszabadulás.” A két latin mondat azonossága tehát a *definitio* szó némileg inadekvát használatával együtt azt mutatja, hogy Bonfini a fordítást bizonyos valamelyik Gellius-kiadásból vette át.

Szintén egyértelmű a helyzet annak az Epiktétostól fennmaradt mondásnak az esetében, amely Gelliusnál szerepel, Macrobiusnál viszont nem.

⁴⁵ A két szerzőtől átvett latin nyelvű idézetekről lásd *Pajorin K.*: Bonfini *Symposionja*. *ITK* 85 (1981) 524 skk.

⁴⁶ *Aulus Gellius*: *Noctes Atticae*. Andreas de Paltasichis. Venezia 1477.

⁴⁷ Lásd *L. Holford-Strevens*: *Aulus Gellius*. In: *Catalogus Translationum et Commentariorum* X. 289.

<p>Bonf. <i>Symp.</i> 3, 549</p> <p>[...] Epicteti philosophi, qui virginitatis amator, cum intollerantiam et incontinentiam omnium gravissima et teterrima vitia esse affirmaret, semper haec habebat in ore: ἀνέχου καὶ ἀπέχου, id est, patere et abstinere.</p>	<p>Gell. <i>Noct. Att.</i> XVI (XVII), 19 (1477)</p> <p>Epictetus [...] solitus dicere est: duo esse vitia multo omnium gravissima ac teterrima: intolerantiam et incontinentiam. [...] Itaque inquit si quis haec duo verba cordi habebat [...] is erit pleraque impeccabilis: vitaque vivet tranquillissimam. Verba duo haec dicebat: ἀνέχου καὶ ἀπέχου patere: et abstinere.</p>
--	--

Jól látható, ahogy nemcsak a rövidke szállóige és fordítása, de az idézet felvezetése is Gelliust követi.

A *Symposion*nak ugyanez a mondata (*Symp.* 3, 549) ugyanakkor egy másik, Hippokratésnak tulajdonított idézetet is tartalmaz, amely a *Noctes Atticae* egy másik helyén, valamint Macrobius *Saturnaliájában* is szerepel. A táblázat a *Symposion* mellett a már hivatkozott Gellius-kiadás és a macrobiusi *Saturnalia* egy 1519-es kiadásának szövegét mutatja.⁴⁸

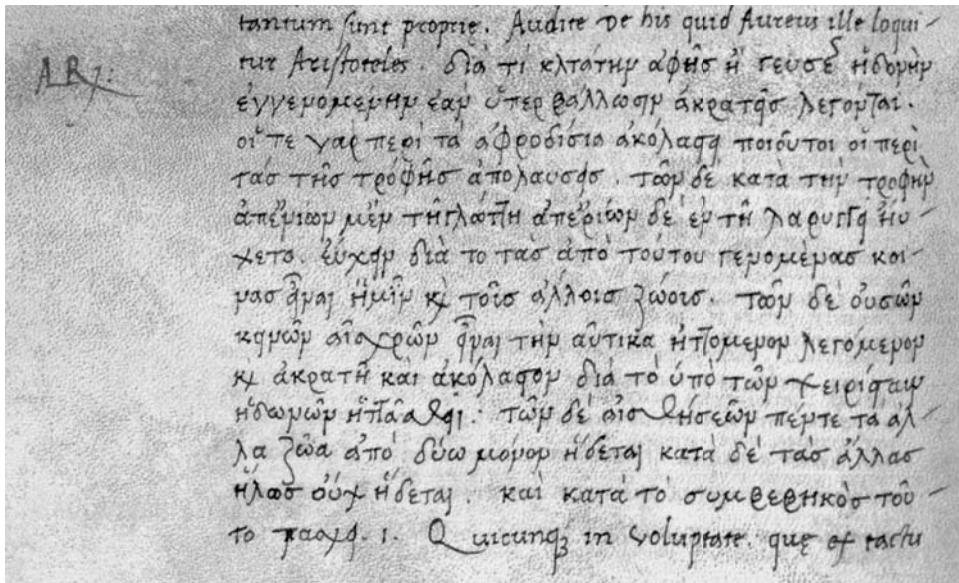
<p><i>Symp.</i> 3, 938</p> <p>Neque te illud, pater, dictum praeterit Hippocratis: τὴν συνουσίαν εἶναι [εἶναι] μικρὸν ἐπιληψίαν, id est coitum esse parvum comitiale morbum;</p>	<p>Gell. <i>Noct. Att.</i> XIX, 2 (1477)</p> <p>Hippocrates autem divina vir scientia: de coitu venereo ita existimabat: partem esse quandam morbi teterrimi: quem nostri comitiale dixerunt. Namque ipsius verba haec traduntur: τὴν συνουσία [συνουσίαν] εἶναι μικρὸν ἐπιληψίαν: id est: Coitum: morbum esse comitiale levioem.</p>	<p>Macr. <i>Sat.</i> II, 9 (1519)</p> <p>Hippocrates autem divina vir scientia: de coitu venereo ita existimabat. Partem esse quandam morbi teterrimi: quem nostri comitiale dixerunt. Namque ipsius verba haec traduntur: τὴν συνουσίαν εἶναι μικρὸν ἐπιληψίαν id est coitum esse parvum morbum comitiale.</p>
---	--	--

Jól látható, hogy ebben az esetben a Bonfini által közölt fordítás a Gellius-kiadástól egyetlen szóban tér el (*levioem* helyett *parvam*), a Macrobius-kiadásban található fordítástól viszont csak szórendjében különbözik. Nagyon úgy tűnik tehát, hogy míg a mondat egyik felében szereplő Epiktétos-idézet Gelliustól, a másik felében lévő Hippokratés-idézet viszont Macrobius művéből került be a *Symposion*ba.

Ezekben az esetekben Bonfini a forrásszövegben a görög idézetet annak latin fordításával együtt találta, és mindkettőt egy az egyben emelte át a *Symposion*ba – és az egyik esetben még az idéző környezetet is felhasználta.

Végül szintén Macrobiustól vagy Gelliustól származik a *Symposion* leghosszabb összefüggő görög nyelvű idézete, egy, az aristotelési corpusba tartozó természettudományos probléma (*Symp.* 1, 652–653, lásd a 9. ábrát). A szövegrészletet Gellius és Macrobius is eredetiben idézi, mindketten Bonfininél valamivel hosszabban, bevezető ma-

⁴⁸ *Ambrosius Theodosius Macrobius: Saturnalia.* Ed. G. Rivio. Paris 1519.

9. ábra. Arist. Probl. 28.7 (949 b32–950 a12) = Macr. Sat. 2.8.14–15 = Bonf. Symp. 1.652–3 (OSZK Clmae 421, 46v)

gyarázattal, de pontos latin fordítás nélkül. A korabeli Gellius-kiadások egy részében azonban bizonytalansággal szerepelt gázai Theodóros latin fordítása (például a már hivatkozott 1487-es kiadásban), amelyet Bonfini, mint fentebb láttuk, fel is használt.

Az első kérdés tehát, hogy Bonfini Gellius vagy Macrobius alapján dolgozott. Határozottan Macrobius mellett szól, hogy a) Bonfini ebben az esetben nem használja föl Theodóros fordítását, b) hogy az idézetet bevezető rész több mondata is a Macrobius-féle felvezetést veszi át kisebb változtatásokkal (és nem a tőle néhány ponton eltérő Gellius-féle verziót), c) maga a Bonfini által idézett görög szöveg két helyen is olyan változatot hoz, amely csak a Macrobius-féle szöveghagyományban van meg: 1. ἐγγινομένην Macr. ἐγγενομένην Clmae 424 γιγνομένην Gell. 2. οὐσῶν κοινῶν αἰσχροῦν εἶναι τὴν ὑποταγὴν αὐτίκα Macr. οὐσῶν κεινῶν αἰσχροῦν εἶναι τὴν αὐτίκα Clmae 424 οὐσῶν κοινῶν ἀτιμότηται εἰσι Arist. σπιμοιρατα Gell. καὶ μάλιστα ἢ μόναι ἐπονείδιστοι Arist; végül d) hogy Bonfini ugyanennek a Macrobiusnál és Gelliusnál szinte azonos formában fennmaradt caputnak egy másik szakaszát is idézi (lásd az előző példát), ahol a rövidke görög szöveg fordítása egy az egyben megegyezik a Macrobius-kiadásban található fordítással.

Az átvétel a *Symp.* 1, 650–651 és *Macr. Sat.* 2, 8, 11–13 szöveghelyeket érinti:

<p><i>Macr. Sat.</i> 2, 8, 11–13 Nam ex quinque sensibus omnis animi corporisque voluptas oritur, quae si immodica fuerit, non nisi turpis et improba esse poterit, sed quae nimia ex gustu tactuque provenit, ea gemina⁴⁹ voluptas omnium sapientum iudicio caeterarum foedissima iure censetur. Haec enim cum cibi sit et Veneris,⁵⁰ cum belluis homini videtur esse communis, in qua quicumque fuerit occupatus, in pecorum numerum referetur et incontinens dicitur et intemperatus, caeterae vero, quae ex tribus aliis sensibus promanarunt, hominum tantum sunt propriae.</p>	<p><i>Bonf. Symp.</i> 1, 650–651 Ex his omnibus [sensibus] voluptas, quae immodice capitur, ea turpis atque improba est. Sed enim quae nimia ex gustu atque tactu est, ea igitur gemina voluptas, sicut sapientes viri censuerunt, omnium rerum foedissima est eosque maxime qui sese duabus istis voluptatibus dederunt gravissimi vitii, ... nos eos vel incontinentes dicimus vel intemperantes. Ista autem voluptates duas, gustus atque tactus, id est cibi et Veneris, solas hominibus communes videmus esse cum beluis, et idcirco in pecudum ferorumque animalium numero habetur quisquis est his ferarum voluptatibus occupatus; ceterae ex tribus aliis sensibus proficientes hominum tantum propriae sunt.</p>
--	--

A következő kérdés Bonfini görög szövegének és latin fordításának viszonya a Macrobiusnál hagyományozott szöveghez. A Bonfininél olvasható görög szövegben a szövegromlásnak több rétegét feltételezhetjük. Valószínűsíthető, hogy a szöveg már az általa használt Macrobius-példányban sem volt hibátlan, az pedig szinte biztosra vehető, hogy Bonfini egy olyan állapotban lévő görög szöveget kísérelt meg átültetni latinra, mely tele volt súlyos értelemzavaró kihagyásokkal és elírásokkal. Ugyanakkor jól látszik az is, hogy a latin fordítás alapja nem egy az egyben a kéziratban található szöveg – a görög szöveg mintha itt is rosszabb állapotban lenne, mint amelyik alapján a latin fordítás készült.

<p><i>Arist. Probl.</i> 28, 7 (949 b32 – 950 a12) = <i>Macr. Sat.</i> 2, 8, 14–15, vö. <i>Gell. Noct. Att.</i> 19, 2, 5</p>	<p><i>Bonf. Symp.</i> 1, 652–653</p>
<p>διὰ τί κατὰ⁵¹ τὴν τῆς ἀφῆς ἢ γεύσεως ἡδονὴν ἐγγινομένην⁵² εἰάν ὑπερβάλλωσιν, ἀκρατεῖς λέγονται;</p>	<p>διὰ τί κλάτην ἀφῆς ἢ γεύσεως ἡδονὴν ἐγγενομένην εἰάν ὑπερβάλλωσιν ἀκρατεῖς λέγονται. quicumque in voluptate, quae ex tactu gustuque gignitur, superexcedunt, incontinentes dicuntur, circa venerea vero intemperati;</p>

⁴⁹ Ez a szó hiányzik a Gellius-féle felvezetésből.

⁵⁰ Gelliusnál: „id est libidines in cibos atque in Venerem prodigae”.

⁵¹ Gelliusnál: οἱ κατὰ.

⁵² Gelliusnál: γινομένην.

<p>οἷ τε γὰρ περὶ τὰ ἀφροδίσια ἀκόλαστοι τοιοῦτοι, οἷ τε περὶ τὰς τῆς τροφῆς ἀπολαύσεις, τῶν δὲ κατὰ τὴν τροφήν ἀπ' ἐνίων μὲν ἐν τῇ γλώττῃ τὸ ἡδύ, ἀπ' ἐνίων δὲ ἐν τῷ λάρυγγι, διὸ καὶ Φιλόξενος γεράνου λάρυγγα εὐχετο ἔχειν ἢ διὰ τὸ τὰς ἀπὸ τούτων γινομένης ἡδονᾶς κοινὰς εἶναι ἡμῖν καὶ τοῖς ἄλλοις ζώοις, ἄτε δὲ οὐσῶν κεινῶν αἰσχροῦν εἶναι τὴν ὑποταγήν, αὐτίκα τὸν ὑπὸ τούτων ἠττώμενον ψέγομεν καὶ ἀκρατῆ καὶ ἀκόλαστον λέγομεν διὰ τὸ ὑπὸ τῶν⁵³ χειριστῶν ἡδονῶν ἠττᾶσθαι; οὐσῶν δὲ τῶν αἰσθήσεων πέντε τὰ ἄλλα ζῶα ἀπὸ δύο μόνον ἡδεται, κατὰ δὲ τὰς ἄλλας ἢ ὄλως οὐχ ἡδεται ἢ κατὰ συμβεβηκὸς τοῦτο πάσχει.</p>	<p>οἷ τε γὰρ περὶ τὰ ἀφροδίσια ἀκόλασται ποιοῦτοι οἷ περὶ τὰς τῆς τροφῆς ἀπολαύσεις, τῶν δὲ κατὰ τὴν τροφήν ἀπ' ἐνίων μὲν τῇ γλώττῃ ἀπ' ἐρίων ἐν δὲ λάρυγγι †...†⁵⁴ ἦνχετο. εὐχεῖν †...† διὰ τὸ τὰς ἀπὸ τούτου γενομένης κοινὰς εἶναι ἡμῖν καὶ τοῖς ἄλλοις ζώοις. †...† τῶν δὲ οὐσῶν κεινῶν αἰσχροῦν εἶναι τὴν †...† αὐτίκα †...† ἠττωμενον λεγομενον καὶ ἀκρατῆ καὶ ἀκόλαστον †...† διὰ τὸ ὑπὸ τῶν χειριστῶν ἡδονῶν ἠττᾶσθαι: †...† τῶν δὲ αἰσθήσεων πέντε τὰ ἄλλα ζῶα ἀπὸ δύο μόνον ἡδεται κατὰ δὲ τὰς ἄλλας ἢ ὄλως οὐχ ἡδεται. καὶ κατὰ τὸ συμβεβηκὸς τοῦτο πάσχει.</p>	<p>tales etenim sunt, qui circa nutrimenti voluptates versantur. Quae autem secundum nutrimentum in lingua gulave consistunt, haec quidem appetuntur, et quae hinc fiunt, nobis cum aliis animalibus sunt omnino communes. Communes autem cum turpes sint, turpissime sunt, quae circa tactum, a quibus quicumque superatur, incontinens et intemperatus appellatur. Cum autem sensus quinque sint, caetera animalia duabus dumtaxat voluptatibus delectantur, aliis autem stolidus non delectatur aut modice laborat.</p>
--	--	--

Bonfini rögtön az idézet elejével nehéz helyzetbe került, mert szövegében a felismerhetetlenségig eltorzult az a kérdőszó, amely az egész részlet megértésének is alapja (egyres Macrobium-kéziratokban az idézet második szava nem τί és nem οἷ, hanem τοι volt – ami magyarázhatná a fordítást, de a *Symposion* görög szövegében nem ezt a változatot látjuk).⁵⁵ Továbbá a διὰ τί κατὰ τὴν τῆς ἀφῆς ἢ γεύσεως ἡδονὴν („Miért a tapintásból és ízlelésből származó gyönyör esetében ...”) mondat harmadik szavában az alfa betűt – minden bizonnyal a majuszkula betűformák miatt – lambdának nézte vagy ὄ, vagy a Macrobius-szöveg egyik másolója, és az így keletkező értelmetlen betűsor (κλτά) összevonódott a rákövetkező névelővel, egy teljesen értelmezhetetlen szót (κλτάτην) alakítva ezzel.⁵⁶ Talán ezzel a hibával is összefügg, hogy Bonfini vagy félreértette a mondatkezdő διὰ τί kérdő névmást, vagy nem találta ki az adaptáció módját, mellyel a kérdő mondatot a maga szövegébe illeszthette volna. A kérdő névmás helyett a latin fordítás vonatkozó névmással kezdődik (*quicumque*), és ezáltal az eredeti kérdés egyik feléből mellékmondat, a másik feléből főmondat lesz. Ennek az átalakításnak következtében azonban a teljes szövegrészlet szerkezete megroppan, mondanivalója megváltozik. A problémafelvetés

⁵³ Aristotelés-kódexekben: τῶν προειρημένων.

⁵⁴ A cruxok azokat a részeket jelzik, melyek a *Symposion* görög szövegéből kiestek.

⁵⁵ https://scholar.princeton.edu/sites/default/files/kaster_4_0.pdf 16. o. (hozzáférés: 2018. 01. 23.)

⁵⁶ Elképzelhető, hogy a hiba már Bonfini példányában is benne volt – ebben az esetben nem sikerült felismernie az egyértelmű betűtévészést.

és válaszdadás szokásos menete (miért...? vajon nem azért, mert..., vagy inkább azért, mert...) eltűnik a latin szövegből, a tagmondatok funkciója követhetetlen, és ez további zavart idéz elő az egyes részletekben is. Az eredmény teljes kudarc.

Az eredeti szöveg első része a következőképp fordítható le: „Miért azokat nevezik önuralomra képtelennek, akik a tapintásból és ízelelésből származó gyönyörrel kapcsolatban esnek túlzásba? (Ilyenek azok is, akik a szerelemben, és azok is, akik az evés örömeiben féktelenek – ezért fohászodott Philoxenos is azért, hogy olyan torka legyen, mint egy darunak.) Talán azért, mert ezek az érzékszerveink közösek a többi élőlényel?”

Bonfini tagolásában: „Mindazokat, akik a tapintásból és ízelelésből származó gyönyörrel kapcsolatban esnek túlzásba, önuralomra képtelennek szokták nevezni, a szerelemben pedig féktelenek (?). Mert ilyenek, akik az evés örömeibe merülnek. Ami pedig az evés során a nyelvhez és a torokhoz kapcsolódik (?), azt megkívánjuk (?). És ami ebből ered (?), az közös más élőlényekkel.”

A legnagyobb problémát az a mondat okozhatta (διὸ καὶ Φιλόξενος γεράνου φάρυγγα εὔχετο ἔχειν), melyből Bonfini görög szövege csupán az utolsó két szót tartalmazza, azt is hibásan (ἤρχετο. εὔχειν). Ennek a kétszavas mondatörmeléknek az értelmes fordítására nem sok esély lehetett. Azt nem lehet megállapítani, hogy a kieső görög szöveg eleve hiányzott-e Bonfini példányából, vagy ő hagyta ki az átmásolás során. Mindenesetre a megmaradt ἤρχετο szót (*haec quidem appetuntur*) megpróbálta beleépíteni fordításába; az *appetuntur* szó jelenlétét a latin szövegben mással nehéz volna magyarázni.⁵⁷

Ezek után nem csoda, hogy a teljes passzus latin fordítása kusza és követhetetlen – ezt itt nem is kíséreljük meg tovább követni. Egy komoly másolási hibára és egy ezzel összefüggő fordítási problémára azonban érdemes felfigyelni az idézet utolsó mondatában. Az eredeti görög mondat értelme ez: „Az öt érzékszerv közül más élőlények csak kettőből jutnak élvezethez, a többiből vagy egyáltalán nem, vagy csak esetlegesen (τῶν αἰσθήσεων πέντε, τὰ τε ἄλλα ζῶα ἀπὸ δύο μόνων ἦδεται, κατὰ δὲ τὰς ἄλλας ἢ ὅλως οὐχ ἦδεται ἢ κατὰ συμβεβηκὸς τοῦτο ἀσχεῖ).” Bonfini görög szövegében azonban az ἢ ὅλως szavak összevonódnak ἤλως alakba. Azt ezúttal sem lehet egyértelműen megállapítani, hogy Bonfini példánya már így tartalmazta-e a szöveget, vagy ő követte el a hibát, de a latin fordítás (*aliis autem stolidus non delectatur*) feltehetően a ἤλως alakot próbálja visszaadni: a *stolidus* (buta, bolond) alighanem úgy keletkezik, hogy a fordító a ἤλως

⁵⁷ „Akik az érintésből és ízelelésből származó gyönyörökben túlságosan elmerülnek, azokat önuralom híján lévőnek nevezik, akik pedig a szerelemben, azokat mértékteleneknek; ilyenek azok, akik az étkezésből származó gyönyörökben lelik élvezetüket. S mivel ezek az élvezetek, minthogy összefüggnek a táplálkozással, a nyelvben és a torokban találhatók, ezek fölkeltik vágyunkat, s mivel innen származnak, általában közösen megtalálhatók bennünk és egyéb élőlényekben.” Muraközy Gyula hősies, de sikertelen küzdelmet folytat, hogy az utolsó mondatból, mely a töredékessége miatt értelmetlen görög szöveg, a maga értelmetlenségében adja vissza, valamilyen értelmet csiholjon ki.

szót az ἄλλος „bolond, esztelen” melléknévből eredezteti.⁵⁸ A hibás latin fordítás tehát ebben az esetben egyértelműen a hibás görög szöveget követi.

Végül arra is érdemes felfigyelnünk, ahogy egy, a ὑποταγή főnév kihagyásával keletkező nyelvi problémát Bonfini fordítása elég sajátosan old meg. A szó kiesése miatt véletlenül egymás mellé kerülő τῆν névelőt és αὐτίκα módosítószót *circa tactum*-nak (!) fordítja le, mintha az αὐτίκα-ban az „érintéssel kapcsolatos dolgok” jelentésű ἄπτικᾶ melléknév többes számú accusativusát fedezte volna fel: *turpissimae sunt quae circa tactum* (ti. sunt). A fordításnak ez a része olyan messzire került az eredetitől, hogy ennek alapján könnyen elképzelhető, hogy már Bonfini Macrobius-példánya súlyos szövegromlást tartalmazott.

A fentiek alapján összességében a következő kép rajzolódik ki. Bonfininek különféle forrásokból – iskolai jegyzetek; népszerű, könnyen hozzáférhető görög szerzők művei; latin művekben szereplő görög részletek; saját fordítói gyakorlatában előfordult görög művek – nem korlátlanul, de viszonylag nagy számban álltak rendelkezésére eredeti görög nyelvű szövegek. A *Symposion*, e terjedelmes latin nyelvű dialógus írásakor ezekből a forrásokból merített: kellőképp általános értelmű bölcsességeket vagy épp a dialógus főtémáját adó szerelem-erény-szüesség kérdéshez kapcsolható mondásokat vagy rövidebb részleteket választott ki belőlük, és ezeket adta a vitázó felek szájába. Ezzel az ókori görög irodalomban is jártas, tudós humanistaként ábrázolva a szereplőket, és áttételesen saját görög nyelvi és irodalmi jártasságát is bizonyítva. A görög nyelvű idézetek után „*id est*” kapcsolással minden esetben latin nyersfordítást is mellékel, amelyek a dialógus világában akár az adott beszélő rögtönzött fordításaiként is olvashatók, de bizonyos mű görögül kevésbé vagy nem tudó olvasóit is hivatottak segíteni. Ezeket a nyersfordításokat Bonfini a forrásszövegében lévő latin fordítás vagy magyarázatok felhasználásával készítette, de adott esetben az új kontextushoz igazította. Görög tudása ehhez nagyjából elegendő volt, és a választott nem kevés idézet jól szolgálja a korabeli humanista kultúra vagy akár a reneszánsz viták világának megelevenítését, ahol a felek minden rendelkezésükre álló idézetet, legyen az akár latin, akár görög, kreatívan tudnak felhasználni aktuális vitapozíciójuk védelme érdekében. Bonfini olyankor került csak igazán bajba, amikor saját forrásában latin fordítás nélkül álló nehezebb és/vagy hibás görög szöveget akart művébe emelni, mint ezt az Aristotelés-szöveghely esetében látjuk.

3. Hermés varázsfüve

Végül a görög idézetekkel kapcsolatos vizsgálódás zárásaként ezeknek a *Symposion*-ba való beilleszkedését szeretnénk bemutatni, egyetlen kiragadott példán keresztül.

⁵⁸ „S mivel öt érzékünk van, a többi élőlény csupán két gyönyörben lelheti örömét, másokat azonban fejletlensége (*stolidus*) miatt nem élvezhet, vagy azokat csak kismértékben éli át.” Muraközy Gyula azzal próbálja menteni a menthetőt, hogy „fejletlennek” fordítja az „ostoba” jelentésű *stolidus*t (ami ráadásul hímmeme és egyes száma miatt sem igazán utalhat vissza az *animaliára*).

Az első könyv (és egyben a háromnapos vita első napja) második részében László püspök hosszan válaszol Galeotto nyitóbeszédére, amelyben a királynő legnagyobb megbotránkozására a szerelem szabadságát és a szexualitás természetes voltát hirdette. Válaszbeszédének elején (1, 328) László rögtön Hésiodosra hivatkozik, majd a továbbiakban rendre görög kifejezéseket, helyenként görög idézeteket sző beszédébe. Beszéde egyik pontján azután, a tudást és az erényt a gyönyörrel szembeállító példasorozat részeként az *Odysseia* tizedik énekét idézi. Először azt a részt, amikor Odysseus felfedezi, hogy társait Kirké disznóvá változtatta (*Symp.* 1, 446; Hom. *Od.* 10, 236–238):

αὐτὰρ ἐπεὶ δῶκε τε καὶ ἔκπιον, αὐτίκ' ἔπειτα ῥάβδῳ πεπληγυῖα κατὰ συφροῖσι ἐέργνυ. οἱ δὲ συῶν μὲν ἔχον κεφαλὰς φωνήν τε τρίχας τε καὶ δέμας,⁵⁹ *id est: postquam Circe propinavit et illi biberunt, hos statim virga percussos in stabulo cohercuit, illi autem suum capita, vocem, setas et corpora habebant.*

László magyarázata szerint az idézetben a gyönyör (*voluptas*) ocsmányságáról (*feditas*) és erejéről (*potentia*) van szó, amelyet Kirké képvisel. A disznókká változott társak pedig a gyönyört hajhászó emberekhez hasonlatosak, mert „ahogy a disznók élvezik, hogy a sárban fetrengenek, úgy a gyönyör megszállottja (*voluptarius*) is élvezetet leli a fertőben”. Odysseus viszont karddal és Hermész fűvével (*móly*), vagyis bátorsággal (*fortitudo*) és erénnyel (*virtus*) felszerelve szembeszállt Kirkével, és kényszerítette, hogy társait visszaváltoztassa.

Végül az erénnyel azonosított (*móly*) tulajdonságait kifejtendő még egy további, ugyanebben az énekben található részletet is idéz (*Symp.* 449, Hom. *Od.* 10, 304–305):

Herba enim illa, ut Homaerus inquit, a mortalibus sine divina ope evelli nequit: ρίζη μὲν μέλαν ἔσκε, γάλακτι ἵκελον ἄνθος· τμῶλυ δὲ μιν καλέουσι θεοί, χαλεπὸν δὲ τ' ὀρύσσειν ἀνδράσι γε θνητοῖσι· θεοὶ δὲ τε πάντα δύνανται.⁶⁰ *Id est: radix nigra erat, lacti vero flos similis, tmoly ipsam Dii vocant, quam hominibus mortalibus evellere difficile est, Dii autem omnia possunt.*

A *móly*ről szóló idézetet László az erényre (*virtus, areté*) vonatkoztatja, a tanulságot pedig Isokratés szavaival vonja le; Isokratés szerint ugyanis az erény, a legkiválóbb tudomány, olyan növényre hasonlít, melynek gyökere keserű, gyümölcse viszont a lehető legédesebb. Ezt azonban isten közreműködése nélkül nem lehet leszakítani (*Symp.* 450).

A Kirké-epizódnak ez az értelmezése a mai olvasó számára bizonyosan meghökkenítő, a korban azonban – kis túlzással – magától értetődő lehetett. Lényegében ugyanaz a magyarázat ugyanis megtalálható Eustathios ókori scholionokon alapuló *Odysse-*

⁵⁹ Bonfininél: αὐτὰν ἐπεὶ δῶκετε: καὶ ἔκπιον αὐτίκ' ἔπειτα: / ῥάβδῳ πεπληγυῖα καθὰ συφροῖσι ἐέργνυ: / οἱ δὲ συῶν μὲν ἔχον κεφαλὰς φωνήν τε τρίχαστε: / καὶ δέμας.

⁶⁰ Bonfininél: ρίζη μὲν μέλαι ἔσκε, γάλακτι ἵκελον ἄνθος: τμῶλυ δέμιν καλέουσι θεοί. χαλεπὸν δὲ τ' ὀρύσσειν ἀνδράσι γε θνητοῖσι. θεοὶ δέτε πάντα δύνανται.

ia-kommentárjában is (ad v. 10, 277–294).⁶¹ Eustathios Kirkét a gyönyörrel (*hédoné*), a *mólyt* a műveltséggel (*paideia*) azonosítja; a társak disznóvá változását mint „disznó életük” allegorikus leírását értelmezi; Odysseust pedig filozófusként mutatja be, aki ha találkozik is a gyönyörrel (Kirkével), nem kerül a hatása alá. Eustathios ráadásul ugyanitt Isokratés mondását is idézi a *paideiáról*, amelyet párhuzamba állít a *móly*vel: az előbbinek a gyökere (Isokratés leírásában) keserű (*pikros*), gyümölcse viszont édes, ahogy a *móly*nek is a gyökere fekete, virága viszont tejfehér.

László püspök *Odysseia*-magyarázata tehát az ókori-középkori kommentárirói hagyományból, végső soron pedig Bonfini iskolai élményeiből táplálkozik. Ugyanakkor László Isokratés mondására egy további forrásmegjelöléssel, Hermogenés alapján hivatkozik: „*Ut Isocrates Hermogene referente dicere solebat [...]*” (*Symp.* 450). Bonfini tehát láthatólag saját olvasmányélményét, az általa latinra fordított hermogenési retorikát is felhasználja László *Odysseia*-magyarázatának megírásához.

Így kerül a tudós katolikus püspök, László beszédébe a varázslónő Kirké, a hajósok, a leleményes Odysseus és az isteni *móly* mint a gyönyör, az élvhajhász emberek, a filozófus, illetve a *virtus* megtestesítője. Így tudja az *Odysseia* Kirké-epizódja is a gyönyörök ártalmasságát és az erény mindent elsöprő erejét bizonyítani.

SUMMARY

Antonio Bonfini's *Symposion*, a dialogue on matrimonial chastity is preserved in a unique, autograph manuscript (OSZK Clmae 421), which was copied, illustrated and handed over personally by the author to the Queen, Beatrix of Aragon, Matthias Corvinus' wife. The work contains several dozens of Greek citations in the original language, with baffling grammatical and orthographical mistakes. This paper has a twofold objective. First, it attempts to explore the possible causes of these errors. Second, it tries to identify Bonfini's possible sources. Two groups of the quotations deserve special scrutiny: gnomaes quoted from Pindar and passages concerning Eros and Love. The former leads to the question whether Bonfini studied and read Pindar in Ferrara, the latter concerns the possible influence of Ficino's Symposium-commentary on Bonfini's text.

Keywords: Antonio Bonfini, reception of Greek literature in the Renaissance, learning Greek in the Quattrocento, Corvinian Library, Ficino's commentary on Plato's Symposium, reception of Pindar

BOLONYAI GÁBOR

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Görög Tanszék
bolonyai@gmail.com

GÁBOR SÁMUEL

Szépművészeti Múzeum, Szilágyi János György-ösztöndíjas munkatárs
gaborsamu@yahoo.co.uk

⁶¹ Odysseus és Kirké találkozása Horatiusnál is szerepel mint a *virtus* és a *sapientia* erejének egyik bizonyítéka: *Epistulae* 1, 2, 17–26. A László püspök által latinul idézett szövegekről lásd *Bolonyai G. – Gábor S.: Az „isteni Platón” és a „Legszemérmetlenebb Epikurosz” – Bessarion-idézetek Bonfini Symposionjában.* ITK 122 (2018) 1 skk.